

ГРОБЪТ НА ХАДЖИ ДИМИТЪР Е ПОД ВРЪХ ХАДЖИ ДИМИТЪР В СТАРА ПЛАНИНА

Проф. д.н. Вера Бонева

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме. Статията представя архивни материали и други исторически извори, които съхраняват първични сведения за смъртта и погребението на известния български въстанически водач Хаджи Димитър Асенов (1840 – 1868), който произхожда от Сливен. Широко разпространената теза, че Хаджи Димитър е смъртоносно прострелян по време на боя при Бузлуджа (18 юли 1868 г.) и е погребан на мястото на неговата гибел, за пореден път се доказва с нови мотиви и логични аргументи. Погребението на известния революционер на връх Бузлуджа (наречен през 1942 г. връх Хаджи Димитър) е потвърдено с мемориални и археологически доказателства. И двете препогребения на загиналите юнаци (1898 и 1961 г.) дават допълнителни данни в тази посока. Въпреки научната аргументация на посочената теза в статията се интерпретират и някои несигурни и противоречиви сведения за евентуалната смърт на Хаджи Димитър на връх Кадрафил, намиращ се в Средна гора – на 50 км от връх Бузлуджа в Стара планина. Нито фактическите, нито логическите аргументи на тази легенда не издържат на научна критика. Въпреки това те упорито се популяризират от местни патриоти, произхождащи предимно от село Свежен (до 1934 г. наричано Аджар). Освен това привържениците на т.нар. Аджарска легенда се опитват да придадат национален статут на своите ненаучни твърдения за смъртта и погребението на известния революционер Хаджи Димитър Асенов. Техните неоправдани действия се концептуализират в научния контекст на теорията на културната памет. Спорът между научната версия и аджарската легенда се обяснява с различните подходи на историческата наука и културната памет към един-единствен факт от миналото – последните мигове от живота на националния герой. Професионалната историография работи с обективни факти, научни методи и логически аргументи. Културната памет привлича удобни хипотези, митологични сюжети и недоказуеми местни спомени.

Ключови думи: въоръжен отряд от 1868 г.; Хаджи Димитър Асенов; българско национално революционно движение; Свежен; Бузлуджа; Кадрафил

*„И ето и до днес кръвта на тези мъченици
не е още засъхнала по бащините ни полета;
сенките им бродят денем и нощем.“*

Христо Ботев, Петрушан, 8 юли 1871 г.

1. Предци и мощи

По стародавна традиция на особена почит в християнските общества са тленните останки на светците, доказали чрез дела и чудеса своята грижа за добруването на хората и за разпространението на религиозния култ. В българския език името на тези реликви е *мощи* – дума, произхождаща от старославянската форма *мога, мощ, могъщ[ество]*. Във всички славянски езици терминът *мощи* има аналогична етимология, отвеждаща ни към семантиката на могъщо покровителство от страна на праведни предци. В езиците от романската група думата гравитира към латинското *reliquiae* (останки). Поради своя стародавен произход и в католическия, и в православния канон култът към тленните останки на светците (мощи, *λείψανα*, *relics*, *holy remains*, *reliques*) е силен и широко разпространен. Вярва се, че присъствието на свети мощи в дадено населено място го закриля от бедствия и злощастни събития, дарявайки благодат на общността и упование на вярващите (Stefanov 2011). Водени от изтъкнатите съображения през доминираните от християнската религия епохи, духовните и светските лидери са се старали да „снабдяват“ градовете, храмовете и манастирите със сакрализирани фрагменти от тленни останки на светци и техни сподвижници.

В прехода към секуларно общество визираните процеси привидно намаляват интензитета си. Светските норми на модерните държави са доминирани от идеологията на национализма, която издига в култ общностни ценности от нерелигиозно естество – език, историческа традиция, фолклорна култура, колективни спомени. На мястото на светците, просияли чрез своята саможертва в името на вярата, идват героите на общността – общественици, военни предводители, творци, държавници. В специфичната цивилизационна среда на българската култура се стига дори до частично десакрализиране на светци, превърнали се от религиозни икони в светски символи на просветния напредък на нацията – солунските братя Кирил и Методий (Yonkov 1964, 411 – 428) и Светите седмочисленици в цялост. Открояващата се тенденция за създаване на нови „светци“ – национални герои, е присъща и на XX век, когато се създава своеобразен пантеон на възрожденци, считани за стожери на българската модерност – Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Георги Ст. Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев (Daskalov 2013). В плана на регионалните исторически наративи и в хоризонтите на различните обществени групи пантеонът¹⁾ на националните герои се разширява, локализира и разпластява. Той се поддържа чрез образователни дейности, офи-

циална празничност и културни практики, обвързани тясно с развитието на литературата и изкуството. Като цяло, ритуалността, свързана с националния пантеон, е светска по своето съдържание, но тя пази в себе си много скрити елементи на християнската обредност. Един от тези елементи е култът към тленните останки (мощите) на националните герои.

Пространно вписаните в модерната и съвременната ни история сюжети с погребването на Иван Вазов в историческия център на столицата, с пресягането костите на Георги Ст. Раковски от Букурещ в София и след това в Котел, с издирването гроба и костите на Васил Левски, с препогребването на русенските революционери и просветители в изградения през 1978 г. Пантеон на възрожденците са само по-ярките доказателства за несекващия култ към мощите на *святите/светите* за обществото ни личности. Проучванията ми върху мемориалните музеи и места на памет от последните няколко години показват по недвусмислен начин, че макар и под формата на емоционално тежнение и ирационален порив, вярата в реликвите и реликтите, свързани с делата на забележителните личности, представлява важен скрепващ елемент на културната памет и на националната идентичност на съвременната българска нация. (Halbwachs 1996; Asman 2001; Madolev 2008, 309-313; Boneva 2020, 18 – 34.)

В логиката на споменатите процеси, по мое мнение, се разгръща и 150-годишната история около *съдбата на гробното място и тленните останки на един от големите герои на Възраждането – сливенецът Хаджи Димитър Асенов* (1840 – 1868). На тази многогласна сюжетика е посветена настоящата статия, която проследява в хронологически ред историческите свидетелства (първични, вторични, третични) и основните интерпретации по темата. Опорната теза на настоящото проучване е, че по въпроса за гробното място и тленните останки на популярния войвода са налични *два отделни наратива*, всеки от които принадлежи към различен сегмент на общественото съзнание: 1) наративът на *професионалната история*, разработваща темата с научни подходи и с проверими методи; и 2) наративът на *културната памет*, работеща по прастарите механизми на локалната легенда и националния мит. За разлика от много други казуси, при които историята и културната памет са единни или близки в интерпретациите си относно развоя на събитията, в случая те говорят на различни езици и защитават несъвместими тези. В качеството си на професионален историк аз поддържам непоколебимата концепция на професионалната колегия, че гробът с тленните останки на Хаджи Димитър се намира на връх Хаджи Димитър (по-известен като връх Бузлуджа) в Стара планина²). Моята убеденост в споменатата теза обаче не е причина да отправям принизяващи достойнството обвинения спрямо поддръжниците на представи с полулегендарен и дори митологичен характер, които циркулират в публичното пространство. Напротив, фактът, че те продължават да живеят

в историческата памет повече от 150 години, подлежи на уважение и тълкуване – но само в контекста на феномените на културната памет и масовото историческо съзнание.

2. Гробът на Бузлуджа и първите легенди

При научната си командировка през лятото на 1902 г. из старите възрожденски средища по Стара планина учителят от Първа софийска мъжка гимназия и един от първите документалисти на Възраждането Йордан Попгеоргиев издирва и записва приписка върху църковната книга „Ирмология“, съхранена в Габрово. Текстът на приписката е следният: „1868. Юлия, 20 ден. Избиха бунтовниците на Хашката поляна на Бузлуджа и ги погребяха казанлъшките попове. Знайно да бъде добре“ (Попгеоргиев 1903, 749). Цитираният източник е от български произход и е очевидно благоразположен към военната операция на четниците, предводителствани от Хаджи Димитър Асенов и Стефан Караджа³⁾. Съществено в случая е, че този източник е много близък по време до случилото се и може да се приеме като надежден. На практика, съобщението е от същия ден, в който е извършено погребението на загиналите четници в последния бой на четата – под връх Бузлуджа на 18 юли 1868 г. Както другите извори посочват, погребението е извършено не от казанлъшки свещеници, а от двама свещеници от Крън и Енина. Липсват и конкретни данни за смъртта на войводата Хаджи Димитър, който е участвал в това състълкновение. Въпреки това, въпросната приписка остава важен извор за първия отглас от завършека на бойния път на четата и за извършения християнски ритуал по погребването на загиналите български борци за свобода.

Макар и в косвен порядък, смъртта на героя именно на Бузлуджа е потвърдена своевременно и категорично от още *няколко независими един от друг източника*, всеки от които е свързан по различен начин с кървавата драма от 18 юли 1868 г.⁴⁾ Ще ги представя по хронологически ред, тъй като методологията на историческата наука препоръчва да отделяме особено внимание на изворите, които са най-близки по време и място на случване на самото събитие. В конкретната ситуация имаме административни доклади от османската администрация и съобщения на официалния вестник „Дунав“, които представят фактите от гледна точка на правителството по данни, получени от техни офицери и войници, участвали в боя. Тоест тези източници са вторични, но са много близки по време до интересуващата ни фактичност.

В доклада си от 23 юли 1868 г. до великия везир Али Паша специалният пратеник на правителството за справяне с въоръжения бунт на българите Мидхат паша посочва, че Хаджи Димитър е паднал убит в хода на боя, който е продължил малко повече от три часа. Изрично е посочено, че войводата е ранен на три места и че са иззети едно знаме, книжа, оръжия и лични вещи. По-нататък пашата обръща внимание върху намеренията при претърсване на

убитите въстаници политически прокламации, които – по неговите думи – „са излезли изпод перото на изкусен човек“ (Genova 1988, 198 и 202). Само няколко дни по-късно излизашият в Русе вилаетски официоз „Дунав“ описва накратко боя при Бузлуджа и завършва така: „Реченият Х[аджи] Димитър ся уби, заедно с всичките си останали другари и [че] Кючюк Стефан от Тулча е наранен на няколко места и се лекува в[ъв] затворническата болница [в Русе]“⁵⁾. В броя от 11 август 1868 г. вестник „Дунав“ съобщава за разправата с групата четници, отделили се при изкачването на Стара планина и отправили се начело със знаменосеца Димитър Заралията на изток към Агликина поляна в района на Сливенския балкан. По повод „преследването и изстреблението“ на тези четници официалното издание на турската власт отново съобщава за смъртта на Хаджи Димитър Сливненец, „който ся уби с 33 души при Бузлуджа“. Спомената е и новината за наскоро починалия от раните си в русенския арест Стефан Караджа⁶⁾. Докладът на наказателния съд в Русе от 16 август 1868 г. също декларира, че Хаджи Димитър е убит при последното бойно състолкновение на четата на връх Бузлуджа (Fermannzhiev 1985, 167).

Като вторични, но надеждни източници, близки по време до боя, е необходимо да привлечем и дипломатическите доклади на добре информираните европейски консули в Русе, Търново и Варна. Още на 20 юли (1 август) русенският френски консул Шарл Анри Шефер съобщава на външния министър в Париж за продължилата 3 часа битка на старопланинския връх. „Всички въстаници са убити, с изключение на един, който бил прибран от мюсюлмани. Вероятно сред убитите е и Димитър“ (Genova 1988, 188.) Хипотетичният край на обзора се държи на относителната близост със събитието, както и на желанието на дипломата да не подвежда своите началници с некоректна информация. В следващия доклад той поставя Хаджи Димитър в групата на загиналите в боя четници, като говори за прокламациите, намерени „у мъртвия главатар на четата“ (Genova 1988, 125). На 20 юли (1 август) 1868 г. белгийският консул в Русе Матео Кличан пише до външното министерство в Брюксел, че във въоръжения сблъсък в Балкана преди два дни 38 души, съставляващи „остатъка от бандата“, са обградени и избити – „както разправят“ (Genova 1988, 94). И в този доклад е оставена вратичка за нови уточнения, които с времето ще се наложи да бъдат направени, но не и по отношение на геройската смърт на Хаджи Димитър в последния бой на четата.

На 1 август 1868 г. британският консул Робърт Далиел описва в детайли сабята на Хаджи Димитър, взета като военен трофей и предадена на Мидхат паша. „Тя има малък револвер успоредно на острието и ми прилича на френско или белгийско производство. От едната страна на дръжката е думата *breveté*, под тази дума [има] един номер; от другата страна – три букви, вероятно инициалите на фирмата“ (Genova 1988, 218). Това детайлно описание определено няма как да бъде измислено. То е израз на пряко наблюдение спря-

мо уникалното лично оръжие на войводата. Оръжие, което при евентуално оживяване на Хаджи Димитър след боя (каквато е легендарната версия) не би попаднало в ръцете на неприятеля ведно с прокламациите и със сгънатото знаме. По стари военни традиции оръжието на победения враг се счита за важен военен трофей и то не се оставя на бойното поле при евентуалното му напускане.

Още детайли за пленените вещи на четническия войвода дава правителственият вестник „Дунав“. В броя си от 8 март 1870 г. официозът припомня, че след обграждането на последния остатък от четата при мандрите на Бузлуджа на 18 юли 1868 г. е разбита, а трофейното оръжие е разпределено така: „Сабята на речения Хаджи Димитър, която на чирена си имаше револвер, се предаде на Мидхат паша от гореспоменатото Казанлъшко отделение [на башибозука]. Дрехите му и до днес се намират в първия табор, телескопът му е у мюезимина Мехмед ага от третия табор, а пишовите му и до днес са в ръцете на Селим чауш, родом от Шуменското окръжие и чауш на трети табор“⁷⁾. Очевидно е, че и тези детайли няма как да бъдат изцяло измислени, още повече че разпространяващите се по това време легенди за подвизите на оживелия след разгрома на четата войвода са продукт на пропагандата на емигрантския революционен печат – основно вестниците „Дунавска зора“, „Народност“ и „Свобода“. За този пласт от интерпретациите на Хаджи-Димитровото „оживяване“ след 18 юли 1868 г. ще стане дума в края на настоящия параграф. Тук само ще си позволя да заключа, че официалните източници – вторични в случая, но надеждни с оглед сериозността на ситуацията за политическите власти в Османската империя – дават основание с висока степен на вероятност да приемем, че Хаджи Димитър е загинал в края на тежкия бой на Бузлуджа след три поредни ранявания и с оръжие в ръка.

Заслужава внимание и един публицистичен материал, публикуван в цариградския проевропейски, но и близък до властите вестник „Курие д'Ориан“ (Courrier d'Orient)⁸⁾. Този материал е препечатан в Славейковия вестник „Македония“ и е разположен в осезаема хронологическа близост със стълкновението от 18 юли 1868 г. На 3 август с.г. вестник „Македония“ привежда пълния текст на споменатия материал, който започва с положителна оценка на новината за разгрома на четата, която наскоро е пристигнала в столицата. Припомнени са обстоятелствата около хода на военната инициатива и придвижването на група от около 40 четника през Стара планина по посока към Казанлък. „Хаджи Димитър си довърши дните около този последний град. Известени навреме, местните власти добре се приготвиха, затова, щом се появи четата, която е под заповедите на Хаджи Димитра, и от всяка страна, всичките жители на страната тръгнаха по дирите им. Сражението стана на 30 юлий (нов стил). И от двете страни боят стана с жестоко упорство. Борбата трая не по-малко от пет часа. Подир това време от Хаджи Димитровите другари оста-

наха само шест души на крак. Същият Хаджи Димитър, тежко ранен, за малко остана да падне в ръцете на турските солдати, но въоръжен с револвера си той се брани до последната минута с една енергия достойна за друго едно право и най-сетне падна. Револверът му, сабята му и един малък далекоглед (телескоп) и компрометителни документи, които се намериха в него, бяха изпратени на Мидхат паша в Русе⁽⁹⁾. Очевидно е, че разказът е представен въз основа на свидетелства на пряк участник в боя от страна на османското правителство. Детайлите относно смъртта в последните минути на стълкновението, личните вещи и достойната смърт на войводата за пореден път от пореден източник представят фактите по познатия ни от официалните документи начин. В този разказ има и един важен детайл, потвърден по-късно от спомените на Христо Македонски – оцеляването на няколко четници до самия край на боя, част от които в крайна сметка успяват да избягат от полесражението и да се спасят.

Какво точно е станало след завършека на драматичния бой научаваме от друга група източници – също така близки по време на случилото се – *свидетелствата на българите, участвали в погребалната церемония на 20 юли 1868 г.* За съжаление, тези свидетелства също са вторични извори, защото те са записани по-късно от непрофесионални историци, но много от детайлите при тях съвпадат с данните на първата група източници, която беше анализирана по-горе. А както е известно, взаимно влияние между официални административни доклади, дипломатическа преписка и спомени на двамата свещеници, опели и погребали героите, към онзи момент не е било възможно. При подготовката на книгата си „Четите в България“ Захарий Стоянов се среща с участници в погребалния обред на Бузлуджа и на основа на техните разкази записва следното: „Колкото за гроба на бузлуджанския герой Хаджи Димитра, дали той е паднал на Бузлуджа или в аджарската планина Кадрафил, аз се повръщам да засвидетелствам, че не на Кадрафил, а на Бузлуджа падна той между другарите си в четвъртък, на 18 юли после пладне. Свещеник Иван от с. Хасът (Крън), комуто е било позволено от правителството да прибере костите на юнаците, и други още очевидци разказват, че видели един труп измежду падналите, който имал на ръцете си изписани с барут сабли, левове и буквите Х.Д., а подобни знакове той е имал. Освен това, живите му другари, които били закарани в Търново в началото на месец август, видели в тамошния конак войводската му униформа и саблята му; а един от другарите им – Христо Минков – който бил докаран в Търново по-рано, видял и главата на Хаджията“ (Stoyanov 1977, 253).

За торбата с отрязаните глави на четниците разказва през 1886 г. и д-р Васил Стоянов-Берон (1824–1909), който към момента на съдебната разправа с бунтовниците в старата столица се намира в Болград, но през 1872 г. се връща в Търново и се установява там като градски лекар. „За да подплашат българите и да ги сандърдисат, за да не правят веч[е] въстания, кър сердаринът

заповядал на своите звероподобни заптиета да отрежат главите на няколко въстаници и да ги донесат тук в Търново¹⁰⁾. Заповядано и извършено. Тогава напълнят един чувал с отрязани глави на въстаници (между които е била и главата на Хаджи Димитра) и ги донасят тук в Търново, за да ги видят търновците и веч[е] да не смеят да се бунтуват против техния владетел султана. <...> А че Хаджи Димитра действително го убиха при хладния извор (Бузлуджа) на местността между Шипка и Енина, близо при Казанлък, служи и това доказателство, че след разбиването на Х[аджи]-Димитровата дружина духовенството от Казанлък се разпоредило да погребат телата на избитите злочести въстаници и като ги погребвали, един свещеник забелязал, че на ръката на едного имало означени забележими две големи първоначални букви Х. Д., т.е. Хаджи Димитър“ (Hadzhistoyanov-Beron 1886, 255 – 256). По-нататък Васил Берон разказва за срещата си с по чудо спасил се четник през октомври 1868 г. в Болград, който възпроизвежда обстоятелствата на боя от 18 юли 1868 г. Когато директорът на Болградската гимназия го попитал какво е станало с войводата, той честно отговорил, че не знае какво точно се е случило, но със сигурност е виждал, че са го наранили зле. Това свидетелство често се ползва от привържениците на *Аджарската легенда*¹¹⁾ за доказателство, че Хаджи Димитър е оцелял след битката (Koleva 2009, 10 – 11). То обаче се изважда от контекста на целия параграф, в който присъстват описанията за главата му, донесена в Търново, както и повтарящи се за пореден път в поредно населено място твърдения на свещеника, погребал труповете на героите, за разпознавателната татуировка върху ръцете на едно от телата. Подобно едностранно четене на историческите извори не отговаря на научната методика на историята, тъй като в текста д-р Васил Берон категорично декларира, че смята, че войводата е загинал на Бузлуджа, а думите на спасилия се четник се отнасят само до това, че той (поради по-ранното напускане на бойното поле) не е виждал края на последното състолкновение. В крайна сметка, четникът не казва, че войводата е оцелял, а само че е виждал тежкото му раняване. И така постъпва честно спрямо паметта на Хаджи Димитър.

В средата на 80-те години на XIX век свое отделно проучване прави и Христо Милев (1867 – 1943) от Шипка, който по това време е ученик в последните класове на Пловдивската мъжка гимназия. В преки срещи със свещениците и с други местни хора, участвали в погребението, той потвърждава, че сред обезглавените и разсъблечени трупове е разпознат този на войводата и му е отдадена полагащата му се почит (Milev 1886, 34 – 37). Въпреки пресните следи, които е издирил, младият изследовател препоръчва да се потърсят още свидетели и да се съберат допълнителни данни за масовото погребение на 20 юли 1868 г. Позовавайки се именно на този информационен пласт, по-късно Илия Бобчев също приема версията за откриването на трупа на Хаджи Димитър сред събратята му четници и погребването му на Бузлуджа (Bobchev 1930, 35 – 36).

В средата на 30-те години на XX век, във връзка с разгоряла се отново полемика около гроба на Хаджи Димитър, Димитър Чорбаджийски – Чудомир, който по това време е уредник на музея в Казанлък, посещава селата Крън и Енина, среща се с наследници на поп Иван от Крън и поп Стефан от Енина и те безхитростно му разказват как свещениците са разпознали войводата, как са погребали четниците и него в отделен гроб и са извършили подобаващите за случая църковни ритуали, оставяйки дървени кръстове върху гробните места (Chudomir 2013, 163 – 164)¹²⁾.

Знайно е, че спомените, особено предадени от представители на следващото поколение в семейството, не могат да се считат за особено надеждно градиво. В случая обаче има едно много важно обстоятелство, което може да се определи като ритуално и дори като археологическо и което аз приемам за един от *двата налични към момента първични извори* по въпроса за гроба на Хаджи Димитър. Става дума за факта, че поп Иван от Крън и поп Стефан от Енина погребват четниците в два гроба – в един общ гроб поставят редовите бойци, а в отделен гроб – войводата. Това обстоятелство е засвидетелствано през пролетта на 1898 г., когато са разкрити старите гробове и тленните останки са положени в два саркофага – саркофаг за редовите четници и саркофаг за войводата. Свидетелства за този факт има от материалите по официалното честване на 29 юни 1898 г. на Бузлуджа, когато над двата нови гроба заупокойна литургия служи старозагорският митрополит Методий, а в тържеството участват Филип Тотю, Панайот Хитов, Христо Македонски, Стоян Заимов¹³⁾. От съхранената обща снимка личи, че в тържеството са участвали много поборници и граждани, а в официалната реч на Иван Бобевски подробно са описани последният бой на четата и геройската смърт на Хаджи Димитър в края на въоръжения сблъсък¹⁴⁾. Въпросните саркофази¹⁵⁾, белязани с кръстни знаци и обгрижвани от хората от близките села, се превръщат в общонационално място за поклонение. По тази причина във фонда на Националния музей „Шипка – Бузлуджа“ са запазени техни снимки. Има и фотографии от отварянето на саркофазите за преместването на костите през 1961 г. На последните ясно се вижда, че в по-малкия саркофаг има кости на един човек – без череп (войводата), а в по-големия саркофаг костите са много повече – пак без черепи (четниците). Както първото погребение от 20 юли 1868 г., така и препогребването от пролетта на 1898 г. са осъществени от духовни лица, за които йерархията е значим социален фактор. По тази причина те са осигурили самостоятелен гроб на войводата, а за редовите войници на революцията са създали общ гроб. Споменатото обстоятелство е посочено еднозначно и в цитираната по-горе реч, държана пред тържеството на 29 юни 1898 г. от опълченеца Иван Бобевски. То, ведно с други важни детайли от честването, е предмет на самостоятелен наратив от Недю Александров, посветен както на боя на Бузлуджа през 1868 г., така и на препогребването и честването от 1898 г.

Този наратив или не е известен на привържениците на Аджарската легенда, или те не искат да го цитират, тъй като в него се съдържат важни доказателства за погребението на загиналия два дни преди това Хаджи Димитър на връх Бузлуджа на 20 юли 1868 г. (Aleksandrov 1988).

Второто свидетелство с *първичен характер* са спомените на четника Христо Македонски. Поставям го в края на доказателствената част, отнасяща се за гроба на Бузлуджа, тъй като по своето значение този извор е равнопоставен на видимостта, която има във физическото пространство отделният гроб на войводата. В мемоарната си книга „Записки“ (1896 г.) Христо Македонски описва бузлуджанския бой така: „Турците яростно ни нападнаха. Те бяха редовна войска и башибозуци в голямо количество. Куршуми полетяха върху нас от всички страни и от нашите взеха да падат като окапали круши. Ние стреляхме, но някъде по-напред. Наистина ние бяхме разделени на групи и при закрития, каквито имаше и които успяхме и съобразихме да завземем, стреляхме отчаяно. Падаха и от неприятеля, но нашите редове взеха много скоро да редееят, а турците вървят от всички страни право срещу нас и както се виждаше, яко ни държаха в своето ко[ле]ло, като имаха намерение окончателно да свършат с нас. Не мога да определя сега колко време трая сражението, когато неприятелят се доближи на стотина крачки до нас, оставаше му да простре ръка и да ни хване. Ние всички стреляхме без почивка. Турците също. Още един-два залпа и три четвърти от нашите момчета бяха избити. Тогава едно отделение войници удари на юруш и нападна първо онова място, където се намираще войводата. Хаджията с револвер в ръка се защитава, но падна убит“¹⁶⁾. Като цяло, описанието съвпада с цитираните по-горе данни от дипломатически документи, официални доклади и вестникарски дописки. То обаче е от първо лице, при това на човек, който е успял да се спаси от касапницата и с още свои двама другари (Илия Дойчов и Пенчо Стоянов) и да достигне до Рилския манастир. При появата на издадената от самия Христо Македонски книга са били живи и други участници в революционната борба, както и част от българите, участвали в погребението на 20 юли 1868 г. Не са налични преки или косвени свидетелства за критично отношение или за категорично отричане на казаното от четника, оцелял от последния бой на четата и оставил подробно и добросъвестно създадено описание на последното въоръжено стълкновение на отряда, предводителстван от Хаджи Димитър и Стефан Караджа¹⁷⁾. С последната констатация затварям кръга на основните първични и вторични свидетелства, подкрепящи *историческия факт*, че гробът и тленните останки на Хаджи Димитър са на връх Хаджи Димитър – в района на последния бой на четата; там, където са и костите на останалите загинали на 18 юли 1868 г. млади мъже.

Но тъй като историята около последните мигове, гробното място и костите на войводата е облепена и с ред други интерпретации, е коректно да се насо-

чим и към тях. Позволявам си да назовавам тези интерпретации *легендарни и/или митологични*, тъй като те са преди всичко конструкти на масовото обществено съзнание и са създадени по модела на мита – примамлива сглобка от единично свидетелство, привидно правдоподобен контекст и широк поведователен наратив; наратив, който в конкретния случай е създаден по мотив на вълшебната приказка за завръщането на истинския герой (Проп 2001).

Още през август 1868 г. българските емигрантски вестници „Дунавска зора“ (Браила) и „Народност“ (Букурещ) подеват темата за продължаващата в Балкана въоръжена борба на българския народ. Разпространяват се съобщения за чети – малки или по-големи, водещи битки с турските редовни войски и защитаващи онеправданите българи (Zhechev 1988, 78 – 85; Mazhdrakova-Chavdarova 1987, 43 – 57). Като предводител на част от тези чети е посочван Хаджи Димитър, който бил оцелял след битката на Бузлуджа и отново застанал начело на освободителните инициативи на сънародниците си¹⁸). Критичните по принцип към подобни инсинуации дипломатически представители на западните държави в Османската империя – консули и посланици – също се поддават на упоритите слухове за действащи чети, оглавени от Хаджи Димитър. На 15 септември 1868 г. австрийският консул в Галац Георг Йостерайхер докладва до правителството във Виена, че в района на Търново действа чета, начело на която стои Хаджи Димитър (Genova 1988, 269). На 19 ноември с.г. от Русе Адолф фон Кремер съобщава на външния министър във Виена, че в габровския Балкан шестват „доста големи чети от бунтовници“ с предводител „известния Хаджи Димитър, а броят им възлиза на неколкостотин човека“ (Genova 1988, 278 – 279). Подобни сведения присъстват и в други дипломатически доклади. Очевидно, дипломатите успяват да заблудят своите правителства, тъй като в официална записка на външното министерство на Австро-Унгария от февруари 1870 г. е отбелязано, че през изминалата година в Балкана са шествали чети от около 1500 души под ръководството на „многкратно обявения за мъртъв Хаджи Димитри“ (Sharova 1992, 346).

През 70-те години на XIX век Хаджи Димитър и Стефан Караджа влизат във народнопесенната традиция; за да останат там завинаги. В специално фолклористично проучване Владимир Демирев и Николай Нанков представят записи на 126 народни песни и 18 народни предания от всички краища на българската земя за двамата войводи и за четата им (Demirev 1994). В предговора един от доайените на българската народонаука проф. Тодор Иванов Живков обвързва цикъла с хайдушкия епос, с песните и легендите за цар Иван Шишман и с фолклорната героиня около образа на Индже войвода. Той с основание посочва колко важно за последното десетилетие преди Освобождението е упованието в героя, който се завръща при народа си и изрича нещата с Ботевска лексика: „Да, чрез Хаджи Димитър и неговите другари, чрез привидната отчаяност на тяхната саможертва народът усети силата си. И затова

Хаджи Димитър стана първият, когото народът постави между онези, които в бъдеще ще бъдат неговият национален пантеон“ (Demirev 1994, 17).

Не ще и съмнение, че визираният от проф. Тодор Иванов Живков процес е катализиран лично от Христо Ботев чрез три могъщи послания – фейлетона „Петрушан“ (1871), баладата „Хаджи Димитър“ (1873) и „Календар за година 1875“. Не ще си позволя да анализирам съдържанието и културната стойност на фейлетона и баладата, тъй като това е направено от много по-сведущи от мен по темите на възрожденската литература ерудити. Ще цитирам обаче проф. Никола Георгиев, който в един от най-проникновените литературоведски текстове за Ботевата балада обобщава: „И с живота на безсмъртния юнак, със силата и вярата на неговия певец духът излиза от двубоя изстрадал, обжарен, но и победно възмогнат – излиза за миг, сякаш оглеждайки се върху изминатия път, за да се впусне отново в него“ (Georgiev 2018, 37). Героят се извисява до хоризонта на безсмъртието и се завръща, за да започне нов кръг от титаничния двубой. Като във вълшебна приказка или като в агиографски цикъл за светец.

В описаната логика е конструиран и „Календар за година 1875“, създаден и разпространен от Христо Ботев в началото на посочената година¹⁹). Както основателно отбелязва дългогодишният изследовател на националнореволюционното движение Нейчо Кънев, със създаването на календара Ботев има за цел да включи загиналите за освобождението от османска власт борци в реда на светците (Kunev 2013, 154 – 165). По тази причина сред канонично закрепените светци са отделени специални дни за отбелязване на мъчениците за българската свобода. Ангел Кънчев и Цвятко Павлович са прикрепени към признатите от науката дати на смъртта им – 5 март [1872] и 8 август [1867]. Стефан Караджа е поставен на 31 юли, а е известно, че той е починал на 30 юли 1868. За поменуване на Васил Левски е отреден 9 март – ден и на светите 40 мъченици, а за Хаджи Димитър е определен 5 август. Дните, посветени на Васил Левски и на Хаджи Димитър, са открити с главни букви и така са подредени сред *големите християнски празници*. Позовавайки се на датата 5 август, избрана от Христо Ботев за честване паметта за Хаджи Димитър, привържениците на Аджарската легенда твърдят, че това е основание да се смята, че героят е загинал не на Бузлуджа, а е починал от раните си на връх Кадрафил, донесен от двама свои другари до там – на около 50 км от Бузлуджа и в обратна посока от уговореното място (Агликина поляна) за среща на оцелелите четници. За чисто фактическата несъстоятелност на един подобен развой става дума в следващия параграф. Тук само отбелязвам, че „Календар за година 1875“ не е първичен, вторичен или третичен исторически източник. Той е книжовен артефакт с популяризаторско значение, който има за цел да възвиси в народното съзнание героите, загинали в борба с османската власт. Както е известно, църковният календар не е биографичен,

а агиографски феномен. По тази именно логика в центъра на календара стои графичният портрет на Хаджи Димитър в бойна униформа и с оръжие, а под него е публикуван текстът на баладата „Хаджи Димитър“. В потвърждение на настоящата интерпретация идва и датата 9 (21) март, предложена от Христо Ботев за отбелязване паметта на Васил Левски; дата, която никои не свързва (дори и в хипотетичен порядък) с деня, в който Апостола е загинал на бесилото в центъра на София – 6 (19) февруари 1873 г. С оглед това, приемам, че „Календар за година 1875“ не може да се приеме за убедително свидетелство за обстоятелствата около смъртта и погребението на войводата Хаджи Димитър Асенов. А всеки, който би го счел за исторически извор²⁰⁾, трябва да се съгласи и с версията, лансирана в баладата, публикувана в центъра на календара, че след боя на Бузлуджа Хаджи Димитър е лежал *сам и смъртно ранен* на върха... в компанията на три самодиви.

3. Гробът на Кадрафил и спорът на спомените

В края на 1880 г. легендарният пласт около последните мигове, смъртта и погребването на Хаджи Димитър се обогатява с единствената жива към момента хипотетична версия по темата, която местната памет в Свежен и прилежащия Средногорски регион издига в култ и прокламира за неоспорима истина. Както споменах в началото, тя е ярък израз на начина, по който функционира културната памет, обграждайки отделни (случили се или хипотетични обстоятелства) с ореол на сакралност. За съжаление, отдавайки почит на една приказна история, свеженци – както днес, така и през целия отминал XX век поставят на втори план (за да не кажа *пренебрегват*) драматичните факти около насилствената смърт на над 600 техни пра-прабаби и прапрадядовци, загинали в пожарищата на ограбеното и опустошено село в началото на август 1877 г. Не обръщат достатъчно внимание и на богатствата, наследени от Аджарската книжовна школа, на уникалните архитектурни образци в резервата, който обитават, както и на силната възрожденска стопанска, образователна и културна история на голямото и известно в предосвободенската епоха село Аджар. Фиксирайки се върху легендата, локалното историческо съзнание минимализира интереса си към неоспоримите факти и наличните артефакти – богати на съдържание, значими в национален и регионален план и пълни с исторически поуки. Но да се върнем към годината 1880.

На 11 ноември 1880 г. пловдивският вестник „Марица“ публикува кратка анонимна дописка от Аджар, върху която се уповава почти цялата писмена част на Аджарската легенда. Обръщам внимание на факта, че в центъра на краткото повествование стои не историята около погребването на починалия на връх Кадрафил четник, а ритуалът по препогребването в двора на аджарската църква на тленните останки от средногорския връх. Привеждам бележката пълнотекстово с лека нормализация на езика: „От Аджар ни пишат, че

напоследък се е намерило там близо, в Средна гора, на един връх именуем Кадрафил, тялото на Сливненский войвода Хаджи Димитра, който бил убит на това място, когато предвождал една въстаническа чета през август 1868 г. Казват, че още и досега се познавал левът, който той имал изобразен на едната ръка. След намерването на тялото на 6-ти того [ноември], то се занесло в Аджар, дето негово боголюбие Левкийский Г. Гervасий, който случайно се намерил там, го посрещнал и взел участие в опелото, което станало доста тържествено²¹⁾.

Още на първо четене в текста се открояват *две очевидни несъстоятелности*. Първо, твърдението, че през август 1868 г. в района на Аджар е протекло въоръжено състълкновение на четата на Хаджи Димитър, чийто последен бой с турците е на Бузлуджа на 18 юли 1868 г., не се основава на никакви реални обстоятелства. Това го признават и самите аджарци. Второ, тезата, че 12 години и половина след смъртта на войводата неговото тяло (по подобие на нетленните мощи на светците) е запазено до степен, при която върху ръката му може да се разчете образът на лъва – революционен и национален символ на българите, е класическа легенда. Тези две неисторични твърдения се допълват и от проблематичната теза за „случайното“ съвпадение между посещението на архимандрит Гervасий Левкийски (по това време протосингел на Пловдивската митрополия) и отварянето на гроба с тленните останки на връх Кадрафил. Имайки предвид интереса на енергичния духовник към революционното движение и към политическите борби в цялост²²⁾, по-вероятно е аджарци да са използвали негово планирано посещение, за да повишат сакралността на храма си с опети от архиерей мощи на герой от епохата на комитите и поборниците. Самият архимандрит Гervасий – основен участник в разказа от дописката и сетнешен сливненски митрополит, нито веднъж официално и неофициално, към онзи момент или по-късно, не се е изказвал в полза на Аджарската легенда, но за това става дума подробно в следващата част на изследването.

Тук трябва да се подчертае и фактът, че до ноември 1880 г. не съществуват никакви податки за погребан на връх Кадрафил бунтовник и по-конкретно за Хаджи Димитър. Тоест може да се приеме, че мистификацията е създадена непосредствено след Освобождението – 12 години след разгрома на четата и две години след като вече е можело свободно да се разкрие „тайната“ на смъртта на войводата – не на Бузлуджа, а на Кадрафил. Макар и умозрителни, настоящите съждения имат за цел да открият осезаемата „нагласеност“ на ситуацията около второто аджарско погребение на костите от връх Кадрафил в присъствието на архимандрит Гervасий, свещеник Петър Стоянов от Аджар (дн. Свежен) и свещеник Минчо Тачев от Рахманлий (дн. Розовец) (Koleva 2009, 22). В споменатата тълкувателна насока ни тласка и обстоятелството на *пълната липса* на каквито и да било други писмени свидетелства – в печата, в местната книжнина, в националната историопис от края на XIX век, съ-

държащи твърдение, че в гроба на починал от раните си четник от 1868 г. лежат костите на Хаджи Димитър. Последното твърдение е валидно за периода 1868 – 1898 г., тоест през първите 3 десетилетия след мнимата смърт на войводата на Кадрафил. В края на XIX и началото на XX век има известно активиране на Аджарската легенда, което е локален отзвук от ритуала на Бузлуджа по препогребване тленните останки на загиналите четници – 29 юни 1898 г., но без добавяне на нови данни или източници.

Разбира се, мемоарният пласт на записани по-късно спомени за начина, по който гробът на войводата се оказва не на Бузлуджа, а на Кадрафил, е немалък. Факт е обаче, че целият този пласт гравитира към Аджар и съседните села, тоест може да се определи като *феномен на локалната памет*. За разлика от сведенията за смъртта на войводата на Бузлуджа, засвидетелствана още през 1868 г. от няколко независими източника, произхождащи от различни населени места – Казанлък, Крън, Енина, Търново, Варна, Русе, Цариград, Габрово и др., в случая всички следи на спомените за пристигането на ранения войвода в района на Кадрафил, за смъртта и първото му погребение, водят *само към Аджар*. Потвърждение за това се съдържа и в записаните в средата на 30-те години свидетелства на местни дейци, които са изпратени в Българската академия на науките с искане за потвърждаване факта на смъртта на Хаджи Димитър на връх Кадрафил.

Според споменатите записи, в края на юли 1868 г. говедарите от Аджар Паско и Христо (в някои вариации вторият пастир се нарича Димо) срещат в планината двама поборници, които носели върху импровизирана носилка от дървени пръти ранен техен другар. Поборниците поискали помощ, като казали, че раненият е Хаджи Димитър. След консултация с мухтаря на селото чорбаджи Вълко Божков говедарите от Аджар Христо и Паско и козарите от село Мраченик Гърди Палдурски и Тодор Патъовски продоволствали тримата четници, като ги приютили в планинските си прибежища. Това продължило от 20 дни до месец, когато една сутрин пастирите се качили в планината и видели, че болният четник е починал, а здравите са избягали. Те намират починалия обезобразен с цел да се заличат надписите по ръцете му и религиозната му принадлежност. Овчарите погребват поборника след разрешение от турските власти, на които съобщават, че случайно е попаднал в мандрите им. Според някои версии разрешение не е искано и погребението е станало тайно, което е по-вероятно. Мястото на поборническия гроб е белязано. Няма данни за извършен християнски ритуал²³⁾.

Наличието на гроб на починал от раните си млад мъж на връх Кадрафил, който на 6 ноември 1880 г. е отворен и пренесен в двора на църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Аджар е *безспорен факт*, доказуем и днес с костите, които надлежно се съхраняват във фонда на Сливенския музей²⁴⁾. С голяма степен на вероятност историята за двамата четници, които са обикаляли Средна гора

в търсене убежище за себе си и за ранения си другар, също е автентична. Както е известно, след разпръскването на четата няколко малки групи успяват да се измъкнат от кървавия обръч. Такава е вероятно и съдбата на тримата поборници, приютени от овчарите на Аджар и Мраченик. Две от тезите обаче са невероятни. Първо – раненият да е войводата Хаджи Димитър; и второ – раненият да е носен в продължение на 30 км²⁵⁾ на ръце между две планини през равнина, пълна с турски села, от изтощените от глад след 150-километров преход от Дунав до Бузлуджа и пет тежки битки приятели. Както е известно от други подобни сюжети, описани от Захарий Стоянов и Христо Македонски, обикновено тежко ранените или са били убивани, за да не се мъчат, или са оставяни на произвола на съдбата²⁶⁾. По всяка вероятност раненият в началото не е бил в особено тежко положение и е можел да се движи сам; по-късно положението му се е влошило и се е наложило да го носят.

Следователно с висока степен на сигурност може да приемем, че *фактическият пласт на Аджарската легенда* се уповава върху действително присъствие на трима четници – единият от които тежко болен, в мандрите на връх Кадрафил. Безспорна е смъртта на единия, изоставянето му от двамата му другари и погребението му от овчарите. Не е невъзможно поборниците да са казали на селяните, че това е Хаджи Димитър, за да спечелят доверието им. Поведението им обаче спрямо хипотетичния Хаджи Димитър не съответства на отношението към истински войвода. Обезобразеното тяло и изоставеният труп не показват респект и уважение, с какъвто Хаджи Димитър определено е разполагал в четата. И още нещо, което обикновено убягва на аджарци. Не се споменава за специално облекло или някакво по-запомнящо се оръжие, с каквито се е отличавал Хаджи Димитър. Подобни атрибути биха направили впечатление на селяните и поне в един от спомените биха се съхранили следи от това. В противен случай излиза, че тежко раненият войвода се е преоблякъл с обикновени дрехи, напускайки полесражението на Бузлуджа, за да не бъде разкрит. Нали не допускате, че Хаджи Димитър е способен на подобен маскарад?

Като всеки наратив, създаден и разпространен по правилата на локалната културна памет, Аджарската легенда се появява във вариации. Те фигурират в публикациите на Тодор Стойчев от 1911 г.²⁷⁾, в словото на свещеник Петър Божков, изречено на тържеството на гроба на Кадрафил на 8 юни 1935 г. (Koleva 2009, 18 – 24.), в очерка на Христо Дидов от 1966 г.²⁸⁾, в записките от „теренните проучвания“ на Лилия Димитрова от 60-те години на XX век²⁹⁾, в интерпретациите на краеведите от Свежен, Мраченик и Стрелци (приемник на село Мраченик) (Mitev 2019, 226 – 237)³⁰⁾. Всички споменати автори, включително и покойната проф. Радка Колева, която в края на кариерата си на библиограф и библиотечен специалист също се ангажира с този наратив (Koleva 2009, 74 – 75), са свързани *по произход и лична съдба със Свежен*³¹⁾.

Това прави техните свидетелства пристрастни, което в представите на локалната култура дори се счита за предимство. „Историята за последните дни и смъртта на войводата Хаджи Димитър се разказва в годините от поколение на поколение – настоява краеведът доц. инж. Георги Кокеров. – Интересно е, че хората в местностите, през които са минали четниците с ранения войвода, знаят за събитията и вярват на преданията. Неверниците и скептиците живеят далеч от местата на събитията“ (Koleva 2009, 72). Очевидно, доц. инж. Кокеров ни описва механизмите, по които работи *локалната историческа памет*, а не *научното знание за историята*. В историческата наука характеризираният субективен подход на конструиране на миналото, както и позоваването само на преразказани спомени и вътрешни убеждения, е колкото несериозно, толкова и рисковано³²⁾.

Установеният по безспорен начин *факт на починал от раните си през август 1868 г. в мандрите на връх Кадрафил четник* и погребението му на мястото на смъртта категорично обвързват село Аджар с последния етап от разгрома на Хаджи-Димитровата чета. И тъй като приехме, че истинският гроб на войводата е на Бузлуджа, остава въпросът кой е четникът, погребан на Кадрафил и препогребан през ноември 1880 г. в двора на новата аджарска църква „Св. св. Петър и Павел“. Противоречията в историографията по въпроса са доста и това дава допълнителна сила на Аджарската легенда. Захарий Стоянов в „Четите в България“ изказва неоснователно предположение, че става дума за Христо Македонски, който е по принцип оцелял, но към момента на появата на книгата на Летописеца това не е национално известно (Stoyanov 1977, 252 – 253). Съществува версия, лансирана първоначално от Христо Македонски, че аджарският гроб е на Тодор Асенов – по-малкия брат на Хаджи Димитър. Тази версия също беше отхвърлена, тъй като впоследствие се доказва, че той е оставен в село Дебел дял, където умира (Markova 1990, 175 – 176). От подробния списък на четата, снабден с биографични бележки, който е съставила проф. Зина Маркова, се вижда, че за около 30 четници няма сведения къде и как са загинали. Подобни са и заключенията на Петър Димитров-Рудар (Dimitrov 2001, 30 – 72). По всяка вероятност става дума за някой от тях, който успява заедно с другарите си да се измъкне от обкръжението в края на въоръженото състълкновение на връх Бузлуджа. До откриването на по-конкретни сведения въпросът за личността на погребания на Кадрафил четник остава открит. Това обаче не принизява значимостта на факта, че селяните от Аджар и от Мраченик са дали храна, подслон и грижа на тримата борци за народна свобода, единият от които е оставил костите си на връх Кадрафил. Това обстоятелство никой в академичните среди не отрича, напротив, то се подчертава в двете експертизи на БАН и в част от публикацииите, отнасящи се до историческата памет за Хаджи-Димитровата чета. То е основание за гордост на свеженци и за популяризация на прекрасното им

възрожденско селище и има по-голяма тежест от версията за хипотетичната смърт на войводата на Кадрафил. *Защото е историческа истина.*

Друг безспорен исторически факт с аджарски адрес е пренасянето на тленните останки на загиналия четник от Аджар в Сливен. По думите на аджареца свещеник Петър Божков това става по инициатива на майката на Хаджи Димитър – хаджи Маринка Асенова, която в края на м. ноември 1880 г. пристига с кола до село Долно Омарбас (дн. Домлян). Оттам неин пълномощник се изкачва до Аджар, тъй като пътят вече бил скован от зимни студове, а възрастната жена не е искала да рискува здравето и живота си. Костите са изкопани от двора на църквата и предадени на пълномощника ѝ, след което той, заедно с хаджи Маринка Асенова, ги пренася в Сливен (Koleva 2009, 18 – 24). Съществува *свеженско мемоарно свидетелство*, че при срещата с костите майката се разплакала и познала сина си по особеностите на зъбите (Koleva 2009, 23). Срещу това мемоарно свидетелство се явява друго със сливенски адрес, което е предадено от дългогодишния уредник на отдел „Възраждане“ в Сливенския музей Васил Дечев³³). В него се твърди, че по зъбите тя познала, че това не е нейният син Хаджи Димитър Асенов. Тъй като двете мемоарни свидетелства съдържат противоположни твърдения по отношение връзката на тленните останки с Хаджи Димитър, по правилата на *формалната логика* трябва да приемем, че те се нулират взаимно и с оглед на това не би трябвало да служат като доказателствен материал по темата.

След пристигането в Сливен костите са положени в специален гроб в двора на църквата „Свети Николай Чудотворец“, която се намира в близост до родната къща на Хаджи Димитър. Върху надгробие то е обозначено името на Хаджи Димитър и е споменато, че е починал на връх Кадрафил. Така Аджарската легенда се сдобива с каменен надгробен надпис в центъра на Сливен, създаващ частични предпоставки за допълнително разпространение на хипотетичната версия, че лобното място на войводата не е на Балкана, а в Средна гора. Тези предпоставки обаче не пораждаат значим обществен резонанс, тъй като постепенно сливенци се отърсват от мистификацията за костите на войводата, създадена в Аджар, и се връщат към логичната версия за смъртта на героя на Бузлуджа.

Междувременно, на връх Кадрафил също е създаден паметник, обозначаващ първото гробно място на починалия от раните си четник. Положеният през 1935 г. каменен монумент е необемна правоъгълна плоча с арка, в която е вписан кръст. Под кръста има надпис: „Тук почива Хаджи Димитър от Сливен, поч[инал] 1868 год[ина], м[август] * тоз който падне в бой за свобода, той не умира“. Паметникът стои и до днес и е едно от местата за поклонение пред войводата. Поради националния характер на забележителната четническа инициатива от 1868 г., не е проблем да се издигне паметник на Хаджи Димитър във всяко населено място, при който да се организират мемориални

тържества и чествания. Вписването обаче на *неверни сведения върху монумент* е сериозно основание за тревога. А в случая те са налични. През 1935 г., когато поставят паметника, свеженци *добре са знаели*, че вече половин век тленните останки от гроба на Кадрафил са в Сливен. Въпреки това те използват в каменния надпис на надгробието формулата „тук почива“, която в християнската практика безпрекословно означава, *че гробът не е символичен* (кенотаф), а реален. В случая свеженци прилагат една типична манипулация, присъща на модела на действие на локалната културна памет – превръщане на условното в действително чрез използване на прастарата за нашите земи традиция на каменното надгробие; манипулация, която и досега продължава да поддържа жив духа на Аджарската легенда в Средногорието³⁴⁾. Но да се отправим към Сливен.

4. Гробът в Сливен и експертизите на Българската академия на науките

Както стана дума по-горе, пренесените от Аджар кости на анонимен четник са погребани в двора на църквата „Свети Николай Чудотворец“, намираща се в квартала с фамилната къща на Хаджи Димитър в кв. „Клуцохор“ в Сливен. По-късно върху гроба е издигнат паметник с автор Христо Ципоранов. В родния град на войводата гробът първоначално става известен като Хаджи-Димитров, при все че в семейството още от 1880 г. битува убеждението, че това е гроб на Тодор Асенов или на друг четник. Споменатото убеждение с особена сила е валидно за сестрите на поборниците, които през 1898 г. са присъствали на отварянето на бузлуджанския гроб и полагането на костите на войводата в саркофаг на връх Бузлуджа. Безспорният по професионализма си историк на Сливен д-р Симеон Табаков в посмъртно излезлия през 1924 г. негов втори том от „История на Сливен“ също изразява становище, че в сливенския гроб се пазят костите на друг четник, а не на войводата Хаджи Димитър (Tabakov 2002, 26 – 217). Вследствие на това становище, както и под въздействие на семейството на войводата, до средата на XX век в историческото създание на сливенци определено доминира тезата, че гробът в църквата „Св. Николай“ е на брата на Хаджи Димитър – Тодор Асенов, или на друг четник³⁵⁾.

Важен фактор за постъпателното утвърждаване на споменатото убеждение е и *сливенският митрополит Гervasий* (1897 – 1919), който в целия период на служението си в Сливенската митрополия не подкрепя под никаква форма Аджарската легенда, при все че е основен „герой“ в заупокойния ритуал в аджарския храм „Св. св. Петър и Павел“ през ноември 1880 г. Очевидно, архиерейт е приел автентичната версия за лобното място на Хаджи Димитър – особено след като представители на фамилията и други местни общественици участват в ръководения от старозагорския митрополит Методий Кусевич на 29 юни 1898 г. ритуал за препогребване костите на Хаджи Димитър и другарите му, загинали на Бузлуджа на 18 юли 1868 г.³⁶⁾

По причина на наличните съмнения и разногласия, когато в началото на 30-те години на XX век напредват работите по строителството на паметника на Хаджи Димитър и на сливенските възрожденци в центъра на града (Petlenski 1990, 102 – 105), местните власти поискват от Българската академия на науките експертиза по въпроса за лобното място и гроба на войводата. Първоначалната идея на сливенската общественост е била паметникът да е *и костница*, като в основите му се положат костите на най-видния сливенски войвода, ако се докаже тяхната автентичност. Пак по това време с експертизата се ангажира и Отделението за войнишки паметници и гробове към Министерството на войната, ръководено по това време от изключителния познавач на военното ни наследство полк. Иван Кръстев Стойчев. Военното министерство е сезирано от жителите на Свежен, които искат да се валидира тяхната версия за смъртта на войводата при Кадрафил. Отделението за войнишките паметници и БАН изискват материали от Свежен и от Сливен и след обстойно запознаване с тях акад. Никола Начов докладва пред Историко-филологическия клон на БАН на 27 февруари 1936 г. Докладът му е утвърден от Академията, а решението е изпратено и на Министерството на отбраната, като в официалното писмо се съдържа следният текст: „Няма достатъчно обективни данни, по които би могло да се заключи, че наистина Хаджи Димитър – ранен на Бузлуджа – е бил носен чак до в[ръх] Кадрафил – далеч на 30 км от Шипка, и там е бил заровен, след като починал от раните си. Академията няма основание да подкрепи това мнение на свеженци, изложено в писмо на жителите на с. Свежен до вас [Министерството на отбраната] от 9 юли 1935 г.“⁽³⁷⁾ Същото становище достига по официален ред и до Сливен, след което местните власти се отказват от идеята да вградят костите на четника от Кадрафил в основата на паметника на Хаджи Димитър, който е осветен тържествено на 8 ноември 1935 г. в Града на 100-те войводи⁽³⁸⁾.

През 1953 г., под тласък на антиклерикалната идеология на комунистическата власт, местните управници в Сливен издигат идеята костите от четническият гроб да бъдат преместени от черковния двор някъде в близост до паметника на Хаджи Димитър в центъра на града. Наличните в местното общество съмнения относно тяхната връзка с тленните останки на войводата водят до пореден отказ от решителни действия в споменатата насока (Angelov 2019, 170 – 171). Втората идея, която е лансирана през 1954 г., е костите да се поставят в двора на фамилната къща на Хаджи Димитър, която по това време е в процес на ремонт и обновяване. За да бъдат сигурни обаче в основателността на едно подобно действие, сливенци поискват *нова експертиза от БАН*. Тя е възложена на проф. Александър Бурмов и на нещатния сътрудник към Института по българска история при Академията Иван Кръстев Стойчев. Въз основа на подробно запознаване с представените от Сливен факти, данните от предходната експертиза и новопубликувани материали докладчикът Иван

Кръстев Стойчев заключава, че гробът не е на Хаджи Димитър или на Тодор Асенов, а на *неизвестен четник от тяхната чета*. Той препоръчва обаче тленните останки да се преместят от църковния двор и на новото място да се обозначат като гроб на неизвестен четник в Хаджи-Димитровата чета. Предлага върху зида на храма да се постави мраморна плоча, която да удостоверява факта, че от 1881 до 1954 г. там „са почивали костите на загинал за свободата на отечеството безименен герой, върху които е проливала сълзи майката на войводата Хаджи Димитър“⁽³⁹⁾. Експертното становище на Академията е утвърдено по надлежния ред и е изпратено на заинтересованите страни в Сливен⁽⁴⁰⁾. Те изпълняват първото предложение на екипа от БАН и изнасят костите от църковния двор. Предложението за поставяне на паметна плоча на църковната сграда не е реализирано. Реализирана е обаче типичната за периода антиклерикална идея да се отскубне паметта за революционното движение през Възраждането от териториалната опека на църквата, вследствие на което костите на неизвестния четник напускат естественото за тленните останки на християнин място – гроба, и се превръщат в музейен експонат.

След отварянето за посетители на обновената къща музей на Хаджи Димитър през 1955 г.⁽⁴¹⁾, костите на незнайния четник влизат в нейния фонд. През 1970 г., когато обектът става част от тогавашния Окръжен исторически музей, те са включени в неговото културно богатство. Днес се съхраняват като фондова наличност от Регионалния исторически музей – Сливен, приемник на Окръжния исторически музей в областния град. Косвените ми наблюдения, свързани с несекващия интерес към въпросната реликва в обществото ни през последните две десетилетия, показват, че Сливенският музей опазва тази реликва като добър стопанин. Въпреки това, според свидетелствата на бившия уредник Васил Дечев, състоянието на движимата културна ценност не е добро. „За съжаление, от неколкостратното препогребване костният материал е силно пострадал, особено черепът – свидетелства специалистът. – Той е раздробен и по всичко изглежда, че липсват значителни части от лицевите кости и челюстите.“⁽⁴²⁾ Така или иначе, Сливен се грижи добросъвестно за важните следи от погребението на Кадрафил, както и за фамилната памет около гроба на войводата на връх Хаджи Димитър.

5. Национална и локална памет

На 5 март 1959 г. с разпореждане на Министерския съвет е създаден Националният парк „Бузлуджа“. В обхвата му влизат около 250 дка парково пространство, разположено на югоизточния склон на старопланинския връх Бузлуджа. Предмет на опазване и популяризиране със съответстващи на тогавашното законодателство мерки са историческите места, на които е протекъл последният бой на Хаджи-Димитровата чета, както и важните за комунистическата власт топоси, свързани с учредителния конгрес на Българската социалдемократическа партия на историческия връх – 20 юли 1891 г.⁽⁴³⁾ С последващи ре-

шения на административните и политическите институции в София, Габрово и Стара Загора е разпоредено да се създаде мемориален комплекс, включващ и паметник на Хаджи Димитър. Вследствие на това през 1961 г. е издигната четириметрова каменна статуя в цял ръст на популярния войвода – точно на мястото на бившите саркофази. Статуята е издялана от врачански камък и представлява запомнящо се произведение на монументалното изкуство. Автори са скулпторът Любен Димитров и арх. Петко Цветков (Todorov 2009, 57 – 58). От северната страна на каменната статуя на войводата (откъм гърба му) са подредени 28 каменни блока, върху които са изписани имената на пълния състав на четата, известни към началото на 60-те години на XX век. В средата на символичната каменна стена е разположена мемориална плоча с два текста: „Нашата цел не е да превземем Търново или Цариград, но да умрем за свободата на народа ни. Да турим основи на бъдещето си! Хаджи Димитър“⁴⁴⁾ и „В неравен бой с вековния поробител на 2 август [18 юли – стар стил] 1868 година на това място загина легендарният войвода Хаджи Димитър заедно със своите храбри четници“. И двата надписа гравитират към ярката фигура на войводата, оставил костите си на Бузлуджа.

По спомени на очевидци и по снимков материал, запазен в Националния парк-музей „Шипка – Бузлуджа“, е известно, че при създаването на мемориалния комплекс, посветен на четата, са отворени двата саркофага с костите на загиналите на Бузлуджа борци за национално освобождение и впоследствие костите са вградени в каменните устои на комплекса. Приема се, че тленните останки са в основата на плочата с цитирания по-горе надпис (Todorov 2009, 58). Освен спомените на строителите на комплекса към тази теза насочва и изработката на самата плоча. Тя определено има вид на надгробие, увенчано с кръста на поборник-опълченците и с изящно изобразен върху камъка траурен креп (Stavreva 2005, 338 – 339). За съжаление, в превратностите на развитието на страната през последните десетилетия са се изгубили данните за това как точно са положени костите на героите – заедно или поотделно, за да може при евентуално теренно проучване на гробното място да се идентифицират останките от гроба на войводата, от които да се вземе материал за ДНК експертиза, която би валидирала и с методите на съвременната биохимия утвърденото от историческата наука становище за лобното и гробно място на легендарния войвода. Подобна експертиза обаче не е невъзможна и има готовност за осъществяването ѝ както от ръководството на Парк-музей „Шипка – Бузлуджа“, така и от живите наследници на прочутата Хаджи-Димитровата фамилия⁴⁵⁾.

В контекста на този биологично-антропологически курс е важно да се спомене, че през 2016 г. влиятелният антрополог проф. Йордан Йорданов, работещ към Българската академия на науките, направи експертиза на костните останки от гроба в Кадрафил, които се съхраняват в Сливенския музей. Становището на учения, регистрирано в констативен протокол, е, че „костите са

на мъж с предполагаема възраст от 18 до 22 години, с височина 173 см, висок, ненабит и немускулест“. Това описание не отговаря на данните на Хаджи Димитър, който е имал ръст от 166 – 168 см⁴⁶⁾ и е бил мускулест и набит. Възрастта, на която е загинал войводата, е 28 години. Тази експертиза изключва възможността костните останки в Сливенския музей да са на Хаджи Димитър⁴⁷⁾. Проф. Йордан Йорданов се е подписал под цитираното становище. Въпреки това привържениците на Аджарската легенда продължават да настояват за ДНК експертиза на въпросните останки. По мое мнение, технически пречки за подобно действие не съществуват, но те трябва да се проведат едновременно с ДНК експертизата на костите от гроба на Бузлуджа, за да се осигури представителност и кохерентност на научната процедура.

Но дори и без ДНК експертиза съвременните наследници на семейството на Хаджи Димитър, неговите съграждани от Сливен, както и мнозинството българи са обединени около утвърдената от историята и националната памет теза за лобното и гробно място на прочутия сливенски войвода – *връх Бузлуджа в Стара планина*. Легендата за гроба на връх Кадрафил в Средна гора е проява на силна локална памет, гарнирана с желание на определени интелектуалци да бъдат във фокуса на обществения интерес – дори и с екстравагантни тези. В случая имам предвид основно Николай Хайтов, който през 1993 г. написа на страниците на популярен седмичник пространна статия с категорично заглавие „Хаджи Димитър не е убит в Стара планина на връх Бузлуджа“. Представяйки с присъщото си остро слово Аджарската легенда, писателят за пореден път обвинява историците в *потулване на истината за смъртта на войводата*⁴⁸⁾. Внимателният прочит на статията показва, че Николай Хайтов не е добавил нито един факт или довод към изложените по-горе и вече век и половина преповтаряни мемоарни отгласи на аджарци/свеженци, които научното знание системно и добросъвестно е анализирано ведно с всички останали свидетелства за героичната смърт на войводата. Аз лично приемам тази (неповторена до смъртта на писателя) теза преди всичко като израз на раздразнение към съсловието на професионалните историци и археолози, с които той в продължение на десетилетия води тежък спор за гроба на Васил Левски (Todorova 2009). С оглед на това, твърде крайното изказване на писателя академик Николай Хайтов не би трябвало да се взима предвид в доказателствената част на дебата. Първо – в него няма нищо ново като данни и интерпретация. И второ – по принципите на *научната статистика* най-крайните стойности в една статистическа редица се елиминират, за да се достигне до по-обективен резултат.

И тъй като стана дума за статистика, цялостният обзор на темата за локалната и национална памет, свързана с гроба и лобното място на Хаджи Димитър, показва, че привържениците на обруганата от свеженци и техния фенклуб като „официозна“ и политически конюнктурна теза за Бузлуджа като лобно и гробно място на Хаджи Димитър съвсем не са малко и съвсем не са

пасивни по отношение популяризиране на своите възгледи. Всяка година около датата 18 юли на историческия хълм в района на паметника на войводата се организират официални тържества, на които се стичат хиляди българи – поклонници на революционните дейци. В Сливен тържествата, посветени на героичния им съгражданин, също са ежегодни и многолюдни. В Казанлък и селата Енина, Крън, Шипка споменът и легендите за Бузлуджанския бой са не само живи, но и тясно обвързани с последвалата събитийност по време на Освободителната война 1877/1878 г.⁴⁹⁾ На минимум 74 различни места в България – по пътя на четата от 1868 г., а и далеч отвъд него (Добрич, София, Варна, Русе, Пловдив и др.), са поставени и се поддържат паметници и паметни плочи за Хаджи Димитър и Стефан Караджа⁵⁰⁾. Пет читалища в България носят името на Хаджи Димитър и 23 – на Стефан Караджа⁵¹⁾. Шест български училища имат за патрон Хаджи Димитър и 14 – Стефан Караджа⁵²⁾. Улиците и площадите, пазещи живи имената им и спомена за двамата войводи, са хиляди. Открояващо е присъствието на четниците и войводите в изобразителното изкуство, литературата и киното на XX век. Това ще рече, че народната памет уважава поуките от смелите дела на двамата войводи и техните четници. Възприела ги е като национални герои и ги прославя като такива.

Като феномен на общественото съзнание, *националната памет* е тясно обвързана и с историческата наука, която прецизира фактите за събитията и личностите и ги полага в съответния обществен контекст. В качеството си на различни реалности обаче *историческата наука* и *националната памет* се развиват по свои правила, имат специфични аудитории, по различен начин взаимодействат с образователната система и с медийната среда. Поради своята многопластовост, в отделни моменти и по някои конкретни сюжети националната памет влиза в колизия с локалната памет на конкретни региони, общности и социални групи. Възниква и понякога продължително се поддържа несъгласие между институционализираното знание под формата на наука, националната памет и местната памет. Този процес е естествен с оглед постфолклорните правила, по които функционира до голяма степен и до днес локалната културна памет. Пример за подобна колизия е жиливият наратив за смъртта и погребението на Хаджи Димитър на връх Кадрафил, който има своето битие в социалния живот на населените места, от чиито недра е произлязъл. Но само като *Аджарска легенда*.

БЕЛЕЖКИ

1. Въведеният през секуларния период на развитието на България официален термин пантеон също скрито гравитира към религиозната традиция – но на езическите времена с присъщото им многобожие. Той е в активна артикулация през XX век, обединявайки „корпуса“ от значими за национална-

та идентичност исторически фигури от миналото. Неслучайно е избран и като име на два от монументите, пазещи тленни останки на възрожденски дейци – Русе и Котел (Радева 2003; Жейнов 2006).

2. Върхът, на който протича историческият последен бой на обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа на 18 юли 1868 г., традиционно е именуван Бузлуджа. През 1942 г. той е преименуван официално – по надлежния законов ред – във връх Хаджи Димитър. Това е официалното му наименование и към настоящия момент. Но тъй като в употреба циркулира и историческото му име Бузлуджа, в рамките на настоящата статия си позволявам да употребявам двете популярни наименования като пълни синоними.
3. В българската историопис са създадени ред задълбочени и стойностни трудове, посветени на четата от 1868 г., предводителствана от Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Тъй като целта на настоящия обзор не е да се реконструира цялостният ход на сложната събитийност около тази въоръжена проява, в тази бележка и по-нататък цитирам само основните съчинения по темата с акцент върху боя на Бузлуджа от 18 юли 1868 г., смъртта и първото погребение на Хаджи-Димитровите тленни останки (Генова 1988; Жечев 1988, 78 – 85; Маркова 1990; Оманова 1990; Петленски 1990; Маждракова-Чавдарова 1997; Димитров-Рудар 2001; Шарова 2008, 177 – 215; Митев 2019).
4. Датите в настоящата студия са дадени по т.нар. стар календарен стил (Юлиански календар), който по това време е бил валиден по българските земи и в Османската империя в цялост. По нов календарен стил (Григориански календар) са посочени част от датите в документите с международно значение, отнасящи се до страни, в които по това време действа Григорианският календар. Датите след 14 април 1916 г., когато в България е приет Григорианският календар, са по него.
5. Вестник „Дунав“, г. IV, бр. 298 от 31 юли 1868.
6. Вестник „Дунав“, г. IV, бр. 301 от 11 август 1868.
7. Вестник „Дунав“, г. VI, бр. 456 от 8 март 1870.
8. Със сериозно основание д-р Симеон Табаков счита дописката в цариградския френскоезичен вестник за създадена по свидетелски показания на турчин, който е участвал в боя на Бузлуджа. Аз също, познавайки редакторската политика на Петко Славейков, я приемам за създадена по данните на много информиран източник (Табаков 2002, 215).
9. Вестник „Македония“, г. II, бр. 36 от 3 август 1868.
10. На практика всички трупове (без един случайно пропуснат) на Бузлуджа са били обезглавени. Част от зловещите трофеи са отнесени в Казанлък, а повечето – в Търново, където по това време е Мидхат паша. (Табаков 2002, 216).
11. В рамките на настоящия текст наричам версията за смъртта на Хаджи Димитър на връх Кадрафил Аджарска легенда. Тази легенда се появява във времето, когато днешното село Свежен, община Брезник, се нарича все още Аджар. То е преименувано в Свежен през 1934 г. Населеното място,

само по себе си, има богата и много интересна история. През XIX век то е едно от най-влиятелните в стопанско, културно и образователно отношение средище в централната част на Средногорието. В началото на август 1877 г. е опустошено в хода на набезите на турски редовни и нередовни войски след боя при Стара Загора – 19 юли 1877 г. Въззема се бавно, но отново остава средищно населено място докъм средата на XX век, когато политиката за насилствена индустриализация на страната (за сметка на ограбването и опустошаването на селското стопанство) превръща Свежен в периферно и замиращо селище. Поради уникалния характер на местната архитектура през 1987 г. село Свежен е обявено за архитектурен и исторически резерват, какъвто е и досега (Николов 2002; Мучинов 2019, 31 – 35).

12. Повече за ангажираността на Чудомир със спора през 30-те и 50-те години на XX век в: Ангелов 2019, 163 – 180.
13. Снимката е публикувана в сайта „Изгубената България“ под заглавие „29 юни 1898 г., връх Бузлуджа“. Available from: www.lostbulgaria.com [Viewed 2021-11-28].
14. Бобевский, И. Тържествена реч, държана на 29 юний 1898 г. в местността Бузлуджа, по случай изкопване останките на Х[аджи] Димитър и другарите му от Иван Бобевский (поборник опълченец). Юнак, г. I, бр. 26, 5 юли 1898.
15. Бившият уредник в Сливенския музей Васил Дечев, проучвал десетилетия наред възрожденското развитие на града и региона, споменава, че през 1898 г., преди полагането на костите в саркофазите, са направени метрически изследвания на костите в отделния гроб (на войводата), които са архивирани в Старозагорския държавен архив. На процедурата са присъствали сестрите на Хаджи Димитър. За съжаление, към момента (27 април 2020 г.) не съм успяла да издиря тези материали в Държавен архив – Стара Загора, поради факта, че към периода на финалната работа върху статията Държавна агенция „Архиви“ не работи с читатели. След приключване на извънредното положение в страната ще направя необходимото за издирване на тези материали, както и на папката с документите от първата експертиза на БАН, която се съхранява в Научния архив на Академията, и ще предоставя копия от материалите на РИМ – Сливен – държател на костите от гроба на загиналия четник на връх Кадрафил. Вж.: Дечев, В., 2009. За костните останки на връх Кадрафил. Сливен, бр. 12 от 22 септември.
16. Македонски, Хр. На Бузлуджа. В: Христо Македонски. Записки 1852–1877. Available from: www.macedonia.kroraina.com [Viewed 28.11.2021].
17. Самият Христо Македонски обаче се опитва вторично да потвърди тезата си в качеството на единствен жив участник в боя на Бузлуджа на 18 юли 1868 г., тъй като в началото на XX век аджарската версия за оживяването на войводата и за пренасянето му от Стара планина в Средна гора на ръце от неговите приятели, придобива широка популярност. През 1911 г. старият поборник написва статия за смъртта на Хаджи Димитър в отговор на Аджарската легенда. Той отново преповтаря познатите факти и препоръчва да не се спекулира с паметта

на войводата в името на локални интереси. Статията обаче остава непубликувана в архива на Иван Кършовски. Появява се в периодичния печат чак през 1930 г. Вж.: Македонски, Хр. Къде и как е умрял войводата Хаджи Димитър? Еленска защита, бр. 204, 205, 206 от 1, 8 и 15 май 1930.

18. На 8 януари 1870 г. вестник „Свобода“ оповестява тържествено: „Хаджи Димитър е жив!“. Под формата на дописка от Ямбол изданието съобщава, че войводата обикаля с чета от 30 – 40 души тамошния Балкан и се готви за пролетта, когато „ще бъде началото на българското освобождение“. „Свобода“, г. I, бр. 10 от 8 януари 1870.
19. Ботев, Хр. Календар за година 1875. Букурещ, 1875; Вж. и: Делийски, Д. Ботев – календар за година 1875. София, 2016.
- Това е издание, в което е достъпен текстът на календара, но интерпретативната му част е и силно повлияна от Аджарската легенда и от други неакадемични повеси за смъртта на Хаджи Димитър.
20. Христов, Хр., 2016. Календарът на Ботев за 1875 г. Долина, г. XV, бр. 21 – 22 от 2 юни.
21. Марица, г. III, бр. 234 от 11 ноември 1880.
22. Сливенският митрополит Гервасий. „Църковен вестник“, г. XX, бр. 8 – 9 от 1 май 1919.
23. С известни вариации тази история се преразказва от името на няколко участници в грижата за четниците и дори от името на един оцелял четник, който след Освобождението се установява в Пловдив. Тук я представям по обобщените спомени в Аджар и околните села и по доклада на Иван Кръстев Стойчев пред БАН от 1954 г., в който той разказва коректно Аджарската легенда по материали от печата, от спомени и от документите, изпратени през 1935 г. в Министерството на войната от самите аджарци. Докладът е съхранен в Държавния военноисторически архив (ДВИА). Получих копие от него с помощта на директора на Националния парк музей „Шипка – Бузлуджа“ д-р Чавдар Ангелов, за което му благодаря. Използвала съм и описанието в речта на свещеник Петър Божков от 8 юни 1935 г., която според привържениците на Аджарската легенда съдържа най-надеждната версия за случилото се на Кадрафил в края на юли и началото на август 1868 г. Божков, П. Реч. 08.06.1935 г. Текст на реч. In: Ф. 012, оп. I, а.е. 147, л. 3 – 5. At: ДВИА, Велико Търново. Вж. и: Колева 2009, 18 – 24.
24. Дечев, В., 2009. За костните останки на връх Кадрафил. Сливен, бр. 12 от 22 септември.
25. Тук цитирам разстоянието 30 км, което е посочено от акад. Никола Начов в първата експертиза на БАН. Реално обаче съвременните географски замервания показват, че по най-преките пътища (които минават през или около няколко тогавашни турски или доминирани от мюсюлмани села) разстоянието от Бузлуджа до Кадрафил е между 45 и 50 км, като в Средна

- гора подходът от север към Аджар предполага пресичането на планината в най-високата и непристъпна нейна част.
26. Това се случва с брата на Хаджи Димитър Тодор Асенов, който е оставен в село Дебели дял, където или е починал от раните си, или е убит при неясни обстоятелства. Вж.: Ферманджиев 1985, 168 – 169.
 27. Стойчев, Т. Где е умрял войводата Хаджи Димитър. „Дневник“, бр. 3020 от 8 януари 1911.
 28. Дидов, Хр., 1966. Легенда за Хаджи Димитър. „Отечествен глас“, бр. 6686, 13 май.
 29. Димитрова, Л., 2008. Легенда ли е това? „Долина“, бр. 31 от 31 юли.
 30. Тук имам предвид Т. Дончев, който е написал подробна краеведска статия в последния сборник, посветен на четата от 1868 г.
 31. Привържениците на Аджарската легенда, които нямат пряка връзка по произход със Свежен, са двама – покойният писател академик Николай Хайтов (1919 – 2002) и проф. Пламен Павлов от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. За приобщаването на Хайтов към казуса става дума в заключението на настоящата студия. А по отношение на проф. Павлов приемам, че той се ангажира с темата по-скоро в качеството си на популяризатор на историята, отколкото като изследовател. Не ми е известна неговата статия в научно списание по история извън медийните материали и краеведския сборник за Кадрафил, отпечатан в Пловдив през 2009 г. Вж.: Павлов, Пл., 2009. Връх Кадрафил и гробът на Хаджи Димитър. В: Колева 2009, 5 – 12. Павлов, Пл. Връх Кадрафил и гробът на Хаджи Димитър. „Поглед“, 23 март 2013. Available from: pogled.info [Viewed 2021-11-28]; Павлов, Пл. Последните дни на Хаджи Димитър. „Труд“, 3 юли 2018. Available from: trud.bg. Проф. Пламен Павлов: Няма твърди доказателства, че Хаджи Димитър е загинал на Бузлуджа. Агенция „Фокус“, 6 януари 2018. Available from: m.focus-news.net [Viewed 2021-11-28].
 32. Без да звучи като нападка спрямо краеведи и специалисти в други научни области, но категоричността, с която се лансират (хипо)тези по научни въпроси от областта на историята от непрофесионалисти, би трябвало да бъде смекчена, а вглеждането в професионалните анализи на историците, специалисти по възрожденския период, би трябвало да бъде по-задълбочено. Така както аз не бих се ангажирала с академично мнение по сложен и спорен въпрос по научната специалност „Комunikационни мрежи и системи“, очаквам и доцентът по въпросната специалност инж. Георги Кокеров да не обвинява възрожденските историци акад. Никола Начов, проф. Александър Бурмов, проф. Зина Маркова, проф. Крумка Шарова, акад. Константин Косев, проф. Николай Жечев и проф. Огняна Маждракова-Чавдарова, че не приемат за достоверна Аджарската легенда, че са утвърдили в науката основателното становище за Бузлуджа като лобно и гробно място на войводата Хаджи Димитър. – „Час по България“: „Жив е той, жив е...“ – 140 години от под-

виг на Хаджи Димитър. Телевизия СКАТ, 8 юли 2008. Available from: www.skat.bg [Viewed 2021-11-28].

33. „От него [Георги Масакчия] Асен Макачиев знаеше, че когато Хаджи Димитър е бил малък, скарал се за едно пале (куче) с другаря си Димитър Дишлията. Последният, като по-силен, му избил един зъб. Именно по този зъб, майката познала, че това не е синът ѝ, но казала, че щом костите са донесени, ще ги вземе – нали той е участник в четата на сина ѝ. Тази версия, която многократно съм слушал от дядо Асен, до голяма степен опровергава версията на свеженци“. Цит. по Дечев, В., 2009. За костните останки на връх Кадрафил. Сливен, бр. 12 от 22 септември.
34. Лобното място на незнайния четник, починал от раните си в подножието на връх Кадрафил, днес е превърнато в култов топос за популяризиране на Аджарската легенда. В центъра на село Свежен, на отбивката за Кадрафил и на самото историческо място са разположени информационни материали, които по непрекословен начин твърдят, че това е и лобното, и гробното място на войводата Хаджи Димитър. Подобен подход представлява нелоялна проява спрямо националната памет и спрямо постиженията на историческата наука, които би трябвало да се взимат предвид при поддържането на културните пространства, свързани с личности с национално значение. Логично би било свеженци да посочат в информационните си материали, че съществува легендарна версия за смъртта на войводата в региона на тяхното село, но със сигурност село Свежен е свързано с четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, тъй като предшествениците им са се грижили за трима спасили се от Бузлуджанската битка бойци, единият от които е починал в подножието на връх Кадрафил. Подобен подход не би принизил ролята на селото и на региона в завършващия етап на четническата операция от 1868 г. и би останал верен на историческата истина. Повече за цитирания неисторичен подход към темата за гробното място на Хаджи Димитър в Свежен Вж. на официалния сайт на селото. Available from: visitsvezhen.com [Viewed 28.11.2021].
35. Божков, П. Реч. 08.06.1935 г. Текст на реч. In: Ф. 012, оп. I, а.е. 147, л. 253. Ат: ДВИА, Велико Търново.
36. Повече за дейността на митрополит Гервасий като сливенски митрополит Вж.: Карадаков, А. Митрополит Гервасий Сливенски – подвижник, благодетел, родолюбец. „Църковен вестник“, г. 120, бр. 4 от 16 – 28 февруари 2019.
37. Божков, П. Реч. 08.06.1935 г. Текст на реч. In: Ф. 012, оп. I, а.е. 147, л. 271. Ат: ДВИА, Велико Търново.
38. Нешева, Н., 2002. За паметника на Хаджи Димитър и неговия автор. „Сливенски новини“, бр. 43 от 12 – 14 ноември.
39. Божков, П. Реч. 08.06.1935 г. Текст на реч. In: Ф. 012, оп. I, а.е. 147, л. 273. Ат: ДВИА, Велико Търново.
40. Двете експертизи на БАН са архивирани в съответните институции и са достъпни за ползване по утвърдения ред. Те обаче не са взети предвид при съставянето на книгата „Кадрафил – връх на безсмъртието“, чийто екип

претендира, че е привлякъл максимално широк кръг доказателства в полза на тезата, че Хаджи Димитър е починал в близост до Свежен. Факт е, че в сборника са включени материали, отразяващи подробно мотивите на Аджарската легенда, част от които са извлечени от фондовете на Пловдивския държавен архив. Всички приведени текстове обаче се позовават на първите спомени на хора от Свежен и близките села, като по-късните материали представляват интерпретации по темата. Изложенията, съдържащи доказателства за утвърдената в науката теза, са фрагментирани, изпълнени с критични бележки на съставителите и подредени по начин, по който не би могъл да формира цялостна оценка. Липсват и становищата на водещи специалисти по история на Българското възраждане, отразени в статии, в монографични или документални трудове. При цялото ми уважение към екипа от съставители на това издание, то може да бъде прието като част от историческата публицистика и краеведската книжнина по темата, която – без научна методика, и с откровено изтъкнати местни мотиви – се опитва да придаде по-системен вид на Аджарската легенда. Вж.: Колева 2009.

41. Обстоятелствата около музеефицирането на обекта са представени подробно от Георги Кюпчуков в монографията му за историята на музейното дело в Сливен. Вж. в: Кюпчуков 2009, 87 – 108.
42. Дечев, В., 2009. За костните останки на връх Кадрафил. „Сливен“, бр. 12 от 22 септември.
43. Министерски съвет. Разпореждане относно създаване на национален парк „Бузлуджа“. 05.03.1959 г. Разпореждане. In: Ф. 136, оп. 29, а.е. 260, л. 1 – 3. At: Централен държавен архив, София.
44. Тези думи се приписват от летописците на Хаджи Димитър. Смята се, че те са изречени по време на клетвата на четата, проведена на румънския бряг преди преминаването ѝ на юг от р. Дунав. Лично аз не съм срещала този цитат в точно този вид в първоизточниците за хода на четническата акция. По всяка вероятност става дума за следосвобожденска литературна версия на речта, която безспорно Хаджи Димитър е държал пред събратята си на клетвената процедура. Към тази версия ме насочва и народната песен за клетвата на Хаджи-Димитровата чета, която е разпространена из Сливенско. В нея речта пред момчетата е представена така: „Дружина вярна, сговорна, / слушайте какво ще кажа – / пушки и пищови снемайте / и ги на кръст направете, / ний да си клетва подадем, / с турци бой да се бием, / народа да си освободим / от това робство – турското!“ – Демирев 1994, 76.
45. Наследниците по женска линия (единствено възможни донори на биологичен материал за анализ на роднинска връзка) на Хаджи Димитър са изразили готовност да сътрудничат на подобна инициатива, която би била обаче възможна само при добиването на подходящ биологичен материал и от костните останки от войводския гроб на Бузлуджа.
46. Височината на Хаджи Димитър също е установена с научни методи по известната снимка с личното му оръжие – френска карабина, образец 1859 г.

Чрез математически методи учените от Института по криминалистика и криминология към МВР установяват с много голяма степен на вероятност въпросния ръст на войводата, за който Панайот Хитов казва, че е бил „на бой нисък и разтъртен [набит]“. Вж.: Милчева, Ж, 2016. Установихме ръста на Хаджи Димитър. „Списание 8“, октомври, 78 – 81.

47. Съхраняваните в РИМ – Сливен, човешки кости не са на Хаджи Димитър. Българско национално радио, 26 юни 2016. Available from: bnr.bg [Viewed 2021-11-28].
48. Хайтов, Н. Хаджи Димитър не е убит в Стара планина на връх Бузлуджа. 168 часа, г. 4, бр. 2 от 12 януари 1993.
49. Ще приведа само един библиографски факт. В електронния каталог на Библиотека „Искра“ в Казанлък в рубриката „Краезнание“ са налични 102 библиографски описания на текстове в местния и националния печат, посветени на Бузлуджа като лобно място на Хаджи Димитър. Те се отнасят за периода 2001 – 2019 г. (Общинска библиотека „Искра“ – Казанлък. Available from: libkazanlak.com [Viewed 2021-11-28]. Без поставяне на конкретни времеви ограничения, търсенето в Google по въпроса за връзката между връх Кадрафил и Хаджи Димитър дава 84 резултата (към 27 април 2020). Следователно местната памет в района на Бузлуджа също е жива и активна, но може би не толкова агресивна и самодостатъчна, колкото свеженската. Затова е и по-малко видима в национален план.
50. Преброяват паметниците на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Интервю с директора на НПМ Шипка Бузлуджа д-р Чавдар Ангелов. Българско национално радио, 6 юли 2018. Available from: www.bnr.bg [Viewed 2021-11-28].
51. Регистър на народните читалища. Available from: chitalishta.com [Viewed 2021-11-28].
52. Регистър на институциите в системата на предучилищното и училищното образование. Available from: www.mon.bg [Viewed 2021-11-28].

ЛИТЕРАТУРА

- АЛЕКСАНДРОВ, Н., 1988. Бележити кръгли годишнини в историята ни. В: *120 години от Бузлуджанската епопея – 18/29 юли 1868 г. и 90 години от всенародното чествуване 30-годишнината от същата епопея – 20 юли 1898 г.* Стара Загора: Издател – редакторът Недю Александров.
- АНГЕЛОВ, Ч., 2019. Чудомир за българската четническа акция от 1868 г. – едно неизвестно писмо. В: *Чудомир с перо и художническа четка, или отново за границите между живописата и поезията.* Велико Търново: Абагар.
- АСМАН, Я., 2001. *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури.* София: Планета 3.

- БОБЧЕВ, Ил., 1930. *Хаджи Димитър, Стефан Караджа и техните другари. Животописно-исторически очерки и характеристики*. София: Министерство на народното просвещение.
- БОНЕВА, В., 2020. *Мемориалните музеи и експозиции в културната инфраструктура на съвременна България*. Велико Търново: Фабер.
- ГЕНОВА, Л. и др., 1988. *Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи*. София: Петър Берон.
- ГЕОРГИЕВ, Н., 2018. Баладата „Хаджи Димитър“ (Опит за разбор). В: ГЕОРГИЕВ, Н. (ред). *Избрано в два тома. Том II. Литературни похождения*. София: Изток-Запад.
- ДАСКАЛОВ, Р., 2013. *Как се мисли Българското възраждане 10 години по-късно: Историографско проучване*. София: Просвета.
- ДЕМИРЕВ, Вл., НИКОЛОВ, Н., 1994. *Блажена гора зелена: Хаджи Димитър и Стефан Караджа в българската фолклорна традиция*. София: Св. св. Кирил и Методий. Available from: <https://liternet.bg/folklor/sbornici/blazhena/content.htm>. [Viewed 2021-11-28].
- ДИМИТРОВ-РУДАР, П., 2001. *В търсене на истината (За четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджата)*. София: Марин Дринов.
- ЖЕЙНОВ, И. & АНТОНОВА, В., 2006. *Възрожденското гробище, църквата „Всях светих“ и пантеонът на възрожденците в Русе*. Русе: Държавен архив – Русе.
- ЖЕЧЕВ, Н., 1988. Вестник „Народност“ за четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. *Исторически преглед*, 10, 77 – 84.
- ЙОНКОВ, Хр., 1964. Празникът на Кирил и Методий по време на Българското възраждане. *Известия на Института за българска история*, Т. 14 – 15, 413 – 432.
- КОЛЕВА, Р. (ред.), 2009. *Кадрафил – връхът на безсмъртието*. Пловдив: Академично издателство при висше училище „Земеделски колеж“.
- КЪНЕВ, Н., 2013. Кога и защо Христо Ботев обявява Васил Левски за светец. *Science and Technologies*. [Издание на Съюза на учените в Стара Загора]. III, 154 – 165.
- КЮПЧУКОВ, Г., 2009. *Музейното дело в Сливен 1878 – 1960*. Сливен: Жажда.
- МАДОЛЕВ, В., 2008. За гордостта от местна историческа памет. *Научни известия – Югозападен университет Неофит Рилски. Правно-исторически факултет*. 4, 78 – 91.
- МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, Огн., 1987. Вестник „Дунавска зора“ и новите идеи за организация на българското революционно дело (февруари 1768 – юни 1869). *Исторически преглед*, № 7, 38 – 58.
- МАЖДРАКОВА-ЧАВДАРОВА, Огн., 1997. *Националнореволюционни борби на българския народ 1828 – 1878*. София: Абагар.

- МАРКОВА, З., 1990. *Четата от 1868 година. По случай 150-години от рождението на Хаджи Димитър и Стефан Караджа*. София: Издателство на БАН.
- МИЛЕВ, Хр., 1885. *Избиването на Хаджидимитровата чета и чърти от живота на въстаниците Орешков и Патрев*. Пловдив: Печатница „Единство“.
- МИТЕВ, Пл., ПАВЛОВ, Пл. (ред.), 2019. *Обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджата (1868 г.)*. Материали от националната научна конференция, организирана на 6 юли 2018 г. в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. София: Българска памет.
- МУЧИНОВ, В., 2019. Демографско развитие на Карлово, Сопот, Калोфер и Аджар през Възраждането. *Анамнеза*, 1, 13 – 41.
- НИКОЛОВ, Хр., 2002. *Свежен: Краеведски очерк*. Пловдив: Възрожденците.
- ОМАНОВА, Р., 1990. *Хаджи Димитър, Стефан Караджа и обединената им чета от 1868 г.: Библиографски указател*. София: [ООФ Булгаринтерпред].
- ПЕТЛЕНСКИ, Д., (ред.), 1990. *Хаджи Димитър 1840 – 1990. Юбилеен сборник*. Сливен: Окръжен исторически музей – Сливен.
- ПОПГЕОРГИЕВ, Й., 1903. Екскурзия в Габрово. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, 15 (64), 733 – 755.
- ПРОП, Вл., 2001. *Морфология на приказката*. София: Захарий Стоянов.
- РАДЕВА, Св. и др., 2003. *Котел – град на великани*. Стара Загора: Кота.
- СТАВРЕВА, Л., 2005. *Български обичаи и ритуали*. София: Труд.
- СТЕФАНОВ, Ст., 2011. *За светите мощи: Догматически, богослужебни и духовно-нравствени аспекти*. София: Тола.
- СТОЯНОВ, З., 1977. *Васил Левски – черти от живота му. Четите в България на Филип Тотя Хаджи Димитра и Стефан Караджата 1867 – 1868*. София: Издателство на БЗНС.
- ТАБАКОВ, С., 2002. *Опит за история на град Сливен*. Т. 2. Обществено-политически живот в Сливен и Сливенско. София: Захарий Стоянов.
- ТОДОРОВ, Сл., МАРИНОВ, М. 2009. *Национален парк „Бузлуджа“*. Казанлък: Хеликон.
- ТОДОРОВА, М., 2009. *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*. София: Парадигма.
- ФЕРМАНДЖИЕВ, Н., 1985. *Къде и как е загинал Хаджи Димитър*. Във: ФЕРМАНДЖИЕВ, Н. *Родолюбци*. София: Издателство на Отечествения фронт.

- ХАДЖИСТОЯНОВ-БЕРОН, В., 1886. *Археологически и исторически изследвания*. В. Търново: Скоропечатница на П. Х. Панайотов.
- ХАЛБВАКС, М., 1996. *Колективната памет*. София: Критика и хуманизъм.
- ЧУДОМИР, 2013. *Събрани съчинения в шест тома*. Том 4. Статии, изказвания, краеведски изследвания, кореспонденция. Велико Търново: Абагар.
- ШАРОВА, Кр., 1992. *Българско националнореволюционно движение 1868 – 1874*. Чуждестранни документи. Т. 1. 1868 – 1871. София: Св. Георги Победоносец.
- ШАРОВА, Кр., 2008. „Законът“ на Хаджидимитровата чета и българското революционно движение през 1868 г. *Годишник на Регионален исторически музей – Сливен*, 1, 234 – 257.

REFERENCES

- ALEKSANDROV, N., 1988. Belezhiti kragli godishnini v istoriyata ni. In: *120 godini ot Buzludzhangskata epopeya – 18/29 yuli 1868 g. i 90 godini ot vsenarodnoto chestvuvane 30-godishninata ot sashtata epopeya – 20 yuli 1898 g.* Stara Zagora: Izdatel – redaktorat Nedyu Aleksandrov [in Bulgarian].
- ANGELOV, Ch., 2019. Chudomir za balgarskata chetnicheska aktsia ot 1868 g. – edno neizvestno pismo. In: *Chudomir s pero i hudozhnicheska chetka ili otново za granitsite mezhdu zhivopista i poeziyata*. Veliko Tarnovo: Abagar [in Bulgarian].
- ASMAN, Ya., 2001. *Kulturnata pamet. Pismenost, pamet i politicheska identichnost v rannite visokorazviti kulturi*. Sofia: Planeta 3 [in Bulgarian].
- BOBCEV, I., 1930. *Hadzhi Dimitar, Stefan Karadzha i tehните drugari. Zhivotopisno-istoricheski ocherki i harakteristiki*. Sofia: Ministerstvo na narodnoto prosveshtenie [in Bulgarian].
- BONEVA, V., 2020. *Memorialnite muzei i ekspozitsii v kulturnata infrastruktura na savremenna Bulgaria*. Veliko Tarnovo: Faber [in Bulgarian].
- GENOVA, L. et al., 1988. *Chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha. Chuzhdestranni dokumenti*. Sofia: Petar Beron [in Bulgarian].
- GEORGIEV, N., 2018. Baladata “Hadzhi Dimitar” (Opit za razbor). In: Georgiev, N. *Izbrano v dva toma. Tom II. Literaturni pohozhdenia*. Sofia: Iztok-Zapad [in Bulgarian].
- DASKALOV, R., 2013. *Kak se misli Balgarskoto vazrazhdane 10 godini po-kasno: Istoriografsko prouchvane*. Sofia: Prosveta [in Bulgarian].
- DEMIREV, Vl., Nikolov, N., 1994. *Blazhena gora zelena: Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha v balgarskata folklorna traditsia*. Sofia: Sv. sv. Kiril i

- Metodiy [in Bulgarian]. Available from: <https://liternet.bg/folklor/sbornici/blazhena/content.htm>. [Viewed 2021-11-28].
- DIMITROV-RUDAR, P., 2001. *V tarsene na istinata (Za chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata)*. Sofia: Marin Drinov [in Bulgarian].
- ZHEYNOV, I.; ANTONOVA, V., 2006. *Vazrozhdenskoto grobishte, tsarkvata "Vsyah svetih" i panteonat na vazrozhdentsite v Ruse*. Ruse: Darzhaven arhiv – Ruse [in Bulgarian].
- ZHECHEV, N., 1988. Vestnik “Narodnost” za chetata na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha [in Bulgarian]. *Istoricheski pregled*. 10, 77 – 82.
- YONKOV, Hr., 1964. Praznikat na Kiril i Metodiy po vreme na Balgarskoto vazrazhdane. *Izvestia na Instituta za balgarska istoria* [in Bulgarian]. 14 – 15, 413 – 432.
- KOLEVA, R., (ed.), 2009. *Kadrafil – varhat na bezsmartieto*. Plovdiv: Akademichno izdatelstvo pri visshe uchilishte Zemedelski kolezh [in Bulgarian].
- KANEV, N., 2013. Koga i zashto Hristo Botev obyavyava Vasil Levski za svetets [in Bulgarian]. *Science and Technologies*. III, 154 – 165.
- KYUPCHYUKOV, G., 2009. *Muzejnoto delo v Sliven 1878 – 1960*. Sliven: Zhazhda [in Bulgarian].
- MADOLEV, V., 2008. Za gordostta ot mestna istoricheska pamet. *Nauchni izvestia – Yugozapaden universitet Neofit Rilski. Pravno-istoricheski fakultet* [in Bulgarian]. 4, 78 – 91.
- MAZHDRAKOVA-CHAVDAROVA, O., 1987. Vestnik „Dunavska zora“ i novite idei za organizatsia na balgarskoto revolyutsionno delo (februari 1768 – yuni 1869) [in Bulgarian]. *Istoricheski pregled*. 7, 38 – 58.
- MAZHDRAKOVA-CHAVDAROVA, O., 1997. *Natsionalnorevolyutsionni borbi na balgarskia narod 1828 – 1878*. Sofia: Abagar [in Bulgarian].
- MARKOVA, Z., 1990. *Chetata ot 1868 godina. Po sluchay 150-godini ot rozhdenieto na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzha*. Sofia: Izdatelstvo na BAN [in Bulgarian].
- MILEV, H., 1885. *Izbivaneto na Hadzhidimitrovata cheta i charti ot zhivota na vastanitsite Oreshkov i Patrev*. Plovdiv: Pечатnitsa “Edinstvo” [in Bulgarian].
- MITEV, P.; PAVLOV, P. (ed.), 2019. *Obedinenata cheta na Hadzhi Dimitar i Stefan Karadzhata (1868 g.)*. Materiali ot natsionalnata nauchna konferentsia, organizirana na 6 yuli 2018 g. v Sofiyski universitet “Sv. Kliment Ohridski”. Sofia: Balgarska pamet [in Bulgarian].
- MUCHINOV, V., 2019. Demografsko razvitie na Karlovo, Sopot, Kalofer i Adzhar prez Vazrazhdaneto [in Bulgarian]. *Anamneza*. 1, 13 – 41.
- NIKOLOV, Hr., 2002. *Svezhen: Kraevedski ocherk*. Plovdiv: Vazrozhdentsite [in Bulgarian].

- OMANOVA, R., 1990. *Hadzhi Dimitar; Stefan Karadzha i obedinenata im cheta ot 1868 g.: Bibliografski ukazatel* [in Bulgarian]. Sofia: [OOF Bulgarinterpred].
- PETLENSKI, D. (ed.), 1990. *Hadzhi Dimitar 1840 – 1990. Yubileen sbornik*. Sliven: Okrazhen istoricheski muzey – Sliven [in Bulgarian].
- POPGEORGIEV, Y., 1903. Ekskurzia v Gabrovo. *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo* [in Bulgarian]. **15** (64), 733 – 755.
- PROP, V., 2001. *Morfologia na prikazkata*. Sofia: Zahariy Stoyanov [in Bulgarian].
- RADEVA, S. et al., 2003. *Kotel – grad na velikani*. Stara Zagora: Kota [in Bulgarian].
- STAVREVA, L., 2005. *Balgarski obichai i rituali*. Sofia: Trud [in Bulgarian].
- STEFANOV, S., 2011. *Za svetite moshti: Dogmaticheski, bogosluzhebni i duhovno-nravstveni aspekti*. Sofia: Tola [in Bulgarian].
- STOYANOV, Z., 1977. Vasil Levski. In: *Chetite v Bulgaria na Filip Totya Hadzhi Dimitra i Stefan Karadzha 1867 – 1868*. Sofia: Izdatelstvo na BZNS [in Bulgarian].
- TABAKOV, S., 2002. *Opit za istoria na grad Sliven. T. 2. Obshtestvenopoliticheski zhivot v Sliven i Slivensko*. Sofia: Izdatelstvo “Zahariy Stoyanov” [in Bulgarian].
- TODOROV, S. & MARINOV, M., 2009. *Natsionalen park “Buzhudzha”*. Kazanlak: Helikon [in Bulgarian].
- TODOROVA, M., 2009. *Zhiviyat arhiv na Vasil Levski i sazdavaneto na edin natsionalen geroy*. Sofia: Paradigma [in Bulgarian].
- FERMANDZHIEV, N., 1985. Kade i kak e zaginal Hadzhi Dimitar. In: *Fermandzhiev, N. Rodolyubtsi*. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front [in Bulgarian].
- HADZHISTOYANOV-BERON, V., 1886. *Arheologicheski i istoricheski izsledvania*. V. Tarnovo: Skoropecthatnitsa na P. H. Panayotov [in Bulgarian].
- HALBVAKS, M., 1996. *Kolektivnata pamet*. Sofia: Izdatelstvo “Kritika i humanizam” [in Bulgarian].
- CHUDOMIR, 2013. *Sabrani sachenienia v shest toma*. Tom 4. Statii, izkazvania, kraevedski izsledvania, korespondentsia. Veliko Tarnovo: Abagar [in Bulgarian].
- SHAROVA, K., 1992. Balgarsko natsionalnorevolyutsionno dvizhenie 1868 – 1874. In: *Chuzhdestranni dokumenti. T. 1. 1868 – 1871*. Sofia: Sv. Georgi Pobedonosets [in Bulgarian].
- SHAROVA, K., 2008. “Zakonat” na Hadzhidimitrovata cheta i balgarskoto revolyutsionno dvizhenie prez 1868 g [in Bulgarian]. *Godishnik na Regionalen istoricheski muzey – Sliven*, 1, 234 – 257.

THE GRAVE OF HADZHI DIMITAR IS LOCATED BELOW THE HADZHI DIMITAR PEAK

Abstract. The article presents archival materials and other historical sources which keep primary information about the death and funeral of the famous Bulgarian rebel leader Hadzhi Dimitar Asenov (1840 – 1868) who originates from the town of Sliven. The widely accepted thesis that Hadzhi Dimitar was deadly shot during the Buzludzha battle (18th July 1868) and was buried at the place of the battle has been proven once again by bringing new motives and logical arguments. *The funeral of the famous revolutionary on the Buzludzha peak* (named in 1942 Hadzhi Dimitar peak) has been confirmed with memorial and archaeological pieces of evidence. Both re-burials of the fallen heroes (1898 and 1961) provide additional data in that direction. Despite scientific argumentation of the said thesis, the article also interprets some uncertain and contradictory evidence about the eventual death of Hadzhi Dimitar on the Kadrafil peak, located in the Sredna gora mountain – 50 km away from Buzludzha peak in the Stara planina mountain. Neither factual nor logical arguments of this legend withstand scientific criticism. Nevertheless, they are persistently popularized by local patriots, originating mainly from the village Svezhen (formerly called Ajar – until 1934). Furthermore, supporters of the so called *Adjar's legend* are trying to give national status of their unscientific claims about the death and burial of the famous revolutionary leader Hadzhi Dimitar Asenov. Their unjustified actions are conceptualized in the scientific context of the *cultural memory theory*. The dispute between the scientific version and the Adjar's legend is explained by the different approaches of historical science and cultural memory toward a single fact from the past – the last moments of a national hero's life. The professional historiography works with objective facts, scientific methods and logical arguments. Cultural memory attracts convenient hypotheses, mythological plots and unprovable local memories.

Keywords: armed detachment of 1868; Hadzhi Dimitar Asenov; Bulgarian national revolutionary movement; Svezhen; Buzludzha; Kadrafil

✉ **Prof. Vera Boneva, DSc.**

ORCID iD: 0000-0003-3009-8750

Web of Science ResearcherID: AAG-6292-2021

University for Library Studies & Information Technology
Sofia, Bulgaria

E-mail: v.boneva@unibit.bg